

An Evaluation of Holy Shrines Pilgrims' perceptual indicators; the Case of the Surroundings of Her Holiness Masoumeh's Shrine

Shirin Eslami

MA, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Bahador Zamani, PhD*

Associate Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Homayoon Nooraie, PhD

Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urban Planning, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran

Received: September 18, 2021

Accepted: May 28, 2023

(Pages: 65-84)

Eslami, Sh., Zamani, B., and Nooraie, H., 2023. An Evaluation of Holy Shrines Pilgrims' perceptual indicators; the Case of the Surroundings of Her Holiness Masoumeh's Shrine. *Soffeh*. 103 (4): 65-84.

DOI: [10.48308/SOFEH.2023.22223786.1089](https://doi.org/10.48308/SOFEH.2023.22223786.1089)

Abstract:

Pilgrims' perceptions and how they affect spiritual, mental states and images are important for their mental preparation. The aim of this present study is to measure and analyse the effect of perceptual indicators of pilgrims to holy shrines in their procession towards Her Holiness Masoumeh's shrine. This study was conducted through a mixed (quantitative-qualitative) approach and a descriptive-analytical research method. For data collection, library and field methods have been used

Keywords:

Perceptual indicators, Pilgrimage hierarchy, Pilgrimage shrines, Her Holiness Masoumeh's shrine, Qom city.

SOFFEH

Soffeh Journal, Shahid Beheshti University, Vol. 33, Issue 4, No. 103, 2024

 ISSN: 1683-870X

*. Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

*. CorresPonding Author: Email Address. b.zamani@aiui.ac.ir
<http://dx.doi.org/10.48308/SOFEH.2023.2223786.1089>

and the sample group of the study, 172 people, was randomly selected from the pilgrims and locals. The data was analysed using the SPSS23 and Amos Graphic26 in the form of two types of descriptive-inferential analysis and structural equation modelling. The factor model compiled with cropper fit shows a significant relationship between the indicators and perceptual measures in the pilgrimage. Furthermore, among six identified indicators and seventeen related measures, the sense of politeness and humility, spirituality, expectation, ingravibility, legibility and belonging, respectively have more weight in the perception of pilgrims. This sheds light on the fact that the surrounding fabric of Her Holiness Masoumeh's shrine requires more attention by authorities, in order to improve the quality of the perceptual scape, in accordance with normative values hierarchies.

سنجش تأثیر مؤلفه‌های ادراکی زائران در تشرف به حرم‌های زیارتی

موردپژوهی: بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س)^۱

شیرین اسلامی^۲

بهادر زمانی^۳ ID

دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان، ایران

همایون نورایی^۴

استادیار دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اصفهان،

ایران

دریافت: ۲۷ شهریور ۱۴۰۰

پذیرش: ۷ خرداد ۱۴۰۲

(صفحه ۶۵ - ۸۴)

اسلامی، ش.، ب. زمانی، و ه. نورایی. ۱۴۰۲. سنجش تأثیر مؤلفه‌های ادراکی زائران در تشرف به حرم‌های زیارتی؛ موردپژوهی: بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س). فصلنامه علمی معماری و شهرسازی ص. ۱۰۳ (۴): ۶۵-۸۴.

کلیدواژگان: مؤلفه‌های ادراکی، سلسله مراتب تشرف، حرم‌های زیارتی، حرم مطهر حضرت معصومه (س)، شهر قم.

چکیده

توجه به بُعد ادراکی زائران در قلمروهای زیارتی و مؤلفه‌های مؤثر بر حالات روحی، معنوی، و تصویر ذهنی آنها، یکی از عوامل حائز اهمیت زمینه‌ساز آمادگی ذهنی در تشرف به یک مکان قدسی است. این پژوهش با هدف سنجش و تحلیل میزان تأثیر مؤلفه‌های ادراکی زائران در تشرف به حرم‌های زیارتی و بررسی آن در عرصه‌های تشرف به حرم مطهر حضرت معصومه (س) صورت گرفته است. پژوهش حاضر به روش کاربردی و با نظام پژوهش ترکیبی (کمی و کیفی) و روش تحقیق توصیفی - تحلیلی انجام شده است. ابزارهای گردآوری داده‌ها مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی (پرسش‌نامه) است که در بستری پیمایشی با جامعه آماری ۱۷۲ نفر و با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی از زائرین و مجاورین حرم مطهر حضرت معصومه (س) صورت پذیرفته است. به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات از نرم‌افزار SPSS²³ و Amos Graphic¹⁶ در قالب دو گونه تحلیل توصیفی و استنباطی و مدل‌سازی معادلات ساختاری استفاده شده است. بر اساس نتایج پژوهش حاضر، مدل عاملی تدوین شده با برازش مطلوب، رابطه معناداری میان مؤلفه‌ها و سنجش‌های ادراکی در تشرف زائران به حرم مطهر حضرت معصومه (س) را نشان می‌دهد. همچنین بر اساس

۱. این مقاله برگرفته از چارچوب بخشی از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول در رشته طراحی شهری با عنوان حریم حرم؛ ارتقاء کیفیت حریم‌های مقدس با رویکرد قلمروپایی جامع؛ مطالعه موردی: بافت پیرامون حرم حضرت معصومه (س) است که به راهنمایی نویسنده دوم و مشاوره نویسنده سوم در تاریخ مهرماه سال ۱۳۹۹ در دانشگاه هنر اصفهان دفاع شده است.

۲. کارشناس ارشد طراحی شهری، دانشگاه هنر اصفهان، ایران
eslami_109@yahoo.com

۳. نویسنده مسئول
b.zamani@ui.ac.ir
4. H.noorai@ui.ac.ir
5. Ismail Serageldin, Ephim Shluger, and Joan Martin-Brown, eds. *Historic Cities and Sacred Sites: Cultural Roots for Urban Futures* (World Bank Publications, 2001), Xii.

مقدمه

قلمروهای تاریخی و مقدس، به‌مثابه بخشی از میراث فرهنگی با پیوند زدن گذشته، حال، و آینده^۵، نقش مهمی در ادراک، شناخت، و دریافت معنا برای کاربران دارند. نحوه ادراکات ما بر تفکراتمان اثر می‌گذارد و شناخت با شیوه‌هایی در ارتباط است که به واسطه آنها، تجارب ما از محیط دسته‌بندی، یادآوری، و بازنمایی و ساختار یا

فصلنامه علمی معماری و شهرسازی؛ سال سی‌وسوم، زمستان ۱۴۰۲، شماره ۴، پیاپی ۱۰۳

*. Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

*. Corresponding Author: Email Address. b.zamani@ui.ac.ir
<http://dx.doi.org/10.48308/SOFEH.2023.223786.1089>

پرسش‌های تحقیق

۱. مدل مفهومی سنجش و تحلیل تأثیر مؤلفه‌های ادراکی زائران در طریق تشریف به یک حرم زیارتی دارای چه مؤلفه‌ها و سنجه‌هایی است؟

۲. وزن و اندازه اثر هر یک از مؤلفه‌های ادراکی زائران در طریق تشریف به حرم مطهر حضرت معصومه^(س) چه میزان است؟

6. Jack L. Nasar, "Environmental Psychology and Urban Design", in *Companion to Urban Design*, 180-192. (Routledge, 2011), 163.

7. Philip Sheldrake, "Placing the Sacred: Transcendence and the City", *Literature and Theology*, no. 3 (2007): 245.

۸. قاسم مطلبی و فرشته اسلامی و ثریا طاهری و سمیه گردی تختی و امین مهدوی، «تغییر ادراک معنا از حرم امام رضا (ع) در نسبت با زمان». فرهنگ معماری و شهرسازی اسلامی، ش. ۳ (پاییز و زمستان ۱۳۹۵): ۱۵.

۹. محمدجواد حیدری، «تحلیلی بر نقش مکان‌های مذهبی در ایجاد حس مکان در ساکنین محلات شهری: مطالعه موردی: محله حسینیّه زنجان». جغرافیا و روابط انسانی، ش. ۲ (پاییز ۱۳۹۹): ۴۷۸.

۱۰. بهزاد وثیق، «تبیین کاربست حس معنوی مکان جایگزین مفهوم حس مکان؛ نمونه بررسی شده: حرم امام رضا (ع)». فرهنگ رضوی، ش. ۲ (تابستان ۱۳۹۹): ۲۲۳.

11. SeyedMaziar Mazloomi, Syed Iskandar Ariffin, and Raja Nafida Raja Shahminan, "Impact of Architecture on Sense of Place and Public Perceptions in Contemporary Mosques in Malaysia" *Journal of Architectural and Planning Research*, 31(3) (2014): 233.

۱۲. محمدرضایی ندوشن، «بازتعریف

الگوی غالب بر محیط دریافت و معنا می‌شود؛^۶ باین حال در طراحی‌های ملهم از خردگرایی مدرنیستی اهمیت چندانی برای مقوله معنا به صورت عام و معنمندی و معنویت این گونه قلمروها به طور خاص قائل نیستند.^۷ در صورتی که قلمروهای معنوی در شهرهای دارای اماکن مقدس همواره زمینه‌ساز خلق مکان‌های معنادار، تصویر ذهنی مطلوب، نقش‌انگیزی، و ایجاد حس مکان در جهت پیوند بیشتر کاربران با زمینه بوده‌اند. از جمله این قلمروهای معنوی و مقدس حریم و ساحت قدسی حرم‌های مطهر زیارتی است که نیازمند ملاحظات ویژه برای تمرکز بر زیارت و آداب آن به منزله مؤلفه تمایزبخش یک شهر زیارتی از سایر شهرها هستند. حریم فضایی این اماکن نیازمند ملاحظات برانگیزنده حس خضوع، خشوع، ادب، وحدت، و توجه به ارزش‌های معنوی است، به گونه‌ای که سیطره معنوی آن مکان مقدس بر قلمرو پیرامون خویش به وضوح برجسته و محسوس باشد. لازم است مداخلات و تحولات کالبدی و کارکردی در این قلمروها به گونه‌ای کنترل شود که با احترام به ساحت مقدس حرم مطهر و تقویت پیوندهای مکانی، به غلبه حالات مادی بر زائران در موعد تشریف نیانجامد. ارتقای کیفیت سلسله‌مراتب تشریف به این اماکن در راستای سازگاری با فرهنگ زیارت در ساماندهی قلمرو بلافصل حرم‌های مطهر می‌تواند کیفیات ادراکی و عواطف معنوی مستولی بر زائران در طریق تشریف را ارتقا بخشد. در شرایط موجود، لزوم توجه به بعد ادراکی حرم‌های زیارتی و بازتاب آداب زیارت در طراحی شهری این قلمروهای عمومی یک اصل ضروری است.

از جمله قلمروهای زیارتی نیازمند این ملاحظات بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه^(س)، نمونه مطالعاتی این پژوهش، است. به نظر می‌رسد سیطره مادیات مانند تعدد کاربری و فعالیت‌های ناسازگار با حال معنوی قلمرو، آلودگی شنیداری و دیداری، ازدحام و ترافیک مرکز شهر، و نقض ضوابط ساخت‌وساز در حرائم حرم مطهر مانند تجاوز به حریم آن با عبور مونوریل و کم‌توجهی به حریم بصری حرم مطهر در قلمرو مذکور منشأ اثرات نامطلوب بر ارتباط حسی - ادراکی زائران در طی طریق تشریف به این حرم مطهر شده است. در روند موجود با توجه ناکافی به بعد ادراکی این قلمرو زیارتی، حالات و عواطف روحی و معنوی زائران به هنگام تشریف به حرم مطهر و تجارب معنوی آنها در سطوح مختلف احساس، ادراک، و معنا تحت‌الشعاع قرار می‌گیرد. با توجه به اهمیت موضوع

مفهوم دروازه‌ها در مکان شهری، تأثیر دروازه‌های شهری بر ادراک عابران» (تهران: دانشگاه علم و صنعت، دانشکده معماری و شهرسازی، ۱۳۹۸)، د.

13. Shampa Mazumdar and Sanjoy Mazumdar, "Sacred Space and Place Attachment", *Journal of Environmental Psychology*, no. 3 (1993): 231; Sh. Mazumdar and S. Mazumdar, "Religion and Place Attachment: A Study of Sacred Places". *Journal of Environmental Psychology*, no. 3 (2004): 385.
14. Richard H. Jackson and Roger Henrie, "Perception of Sacred Space", *Journal of Cultural Geography*, no. 2 (1983): 94.
15. Keji Huang and Philip Pearce, "Visitors' Perceptions of Religious Tourism Destinations", *Journal of Destination Marketing & Management*, no. 14 (2019): 1.
16. Harold M. Proshansky, *Environmental Psychology and the Design Professions* (University of Chicago Press, 1974), 547-548.
17. Mirilia Bonnes and Marino Bonaiuto, *Environmental Psychology: from Spatial-Physical Environment to Sustainable Development* (New York: John Wiley & Sons, Inc, 2002), 163.

به این پرسش‌ها، پس از شناسایی مؤلفه‌های ادراکی زائران در قلمروهای مقدس، و با توجه به پیشینه موضوع، چارچوب مفهومی پژوهش بیان می‌شود و بر اساس این چارچوب، نمونه مطالعاتی ارزیابی می‌شود و به دنبال عرضه یافته‌ها، استنتاج لازم صورت می‌پذیرد.

۱. چارچوب نظری پژوهش

۱.۱. ادراک

مبنتی بر مفاهیم محیطی و روان‌شناسی سنتی، هر تلاش جدی برای تعریف و بررسی مفاهیم انسانی و محیط با در نظر گرفتن معنا و مفهوم آنها در ارتباط با مفاهیم روان‌شناختی سازماندهی می‌شود.^{۱۶} به دلیل اهمیت مقوله ادراک کاربران و واکنش‌هایشان در محیط‌های شهری، طراحان شهری، با بهره بردن از روان‌شناسی محیطی، به تعاملات رفتار محیطی و اهمیت بعد فضایی- فیزیکی محیط به منزله بخشی از اقدامات و تجربیات انسان در سطوح درون فردی، بین فردی، گروهی، بین گروهی، و اجتماعی می‌پردازند.^{۱۷} در خصوص ادراک محیطی، نظریه‌های متعددی وجود دارد که برخی واجد مفاهیمی طراحی شهری هستند. از جمله این نظریه‌ها «نظریه سطح سازگاری»^{۱۸} است که نشان می‌دهد افراد خود را با سطح غالب محرک‌ها وفق می‌دهند.^{۱۹} رویکرد اکولوژی^{۲۰} ادراکی نظریه دیگری است که محیط را متشکل از اطلاعات محرک ساختاری و معنادار در نظر می‌گیرد،^{۲۱} مشاهده‌گران فعال ساختارهای محیطی را شناسایی می‌کنند، ساختارهایی که پشتیبان کنش‌های مشاهده‌گران محسوب می‌شوند و زمینه‌ای را برای سیر و اکتشافات فراهم می‌آورند؛ مهم‌ترین مقوله در این بین، مفهوم «استطاعت محیط» است. «بنابر نظریه سوم، تحت عنوان کارکردگرایی احتمالی»^{۲۲}، استدلال می‌شود که ارزیابی محیط با احتمالات مرتبط با درک فرد از کالبد همراه

ادراک زائران در این‌گونه قلمروها، سنجش و تحلیل میزان تأثیر مؤلفه‌های ادراکی زائران در تشریف به حرم مطهر حضرت معصومه^(س) و قلمرو پیرامون آن، در پژوهش حاضر مورد نظر است. در این باره، مروری بر پیشینه نظری موضوع حاکی از تعدد مطالعات پژوهشگران خارجی و داخلی در زمینه‌های مختلف زیارتی است. به‌طور نمونه، پژوهشگران داخلی نظیر مطلبی و همکاران به تغییر وجوه معنایی ادراک منظر بافت پیرامون حرم مطهر امام رضا^(ع) در گذر زمان پرداخته‌اند.^۸ حیدری^۹، وثیق^{۱۰}، و مظلومی و همکاران^{۱۱} تحلیل‌هایی بر نقش مکان‌های مذهبی در ایجاد حس مکان و محمد رضایی ندوشن^{۱۲} سلسله فضاهای ورود به شهر قم با تأثیر بر ادراک مخاطب در تشریف به حرم مطهر حضرت معصومه^(س) در دوره صفویه تا قاجاریه را مطالعه کرده‌اند. همچنین، محققان هندی به رابطه مکان‌های مقدس و دلبستگی فضایی^{۱۳}، جکسون و هنری به گونه‌شناسی ادراکی از فضای مقدس^{۱۴} و هانگ و پیرس به ادراک بازدیدکنندگان از مقاصد گردشگری مذهبی^{۱۵} پرداخته‌اند. با توجه به اینکه در بسیاری از مطالعات ادراک کاربران در واحد معماری مکان مقدس بررسی گردیده، به سلسله‌مراتب تشریف بافت پیرامون کمتر توجه شده است و در زمینه مورد مطالعه، قلمرو پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه^(س)، نیز مطالعاتی با محوریت ادراک زائران صورت نپذیرفته است؛ از این رو در تحقیق پیش رو در مقایسه با پیشینه پژوهی صورت‌پذیرفته در حیطه قلمرو اماکن مقدس، با هدف سنجش و تحلیل مؤلفه‌های ادراکی در مقیاس بافت و در قلمرو حرم مطهر حضرت معصومه^(س)، یافتن پاسخ به این پرسش‌ها مورد نظر است: مدل مفهومی سنجش و تحلیل تأثیر مؤلفه‌های ادراکی زائران در طریق تشریف به یک حرم زیارتی دارای چه مؤلفه‌ها و سنجه‌هایی است؟ وزن و اندازه اثر هر یک از مؤلفه‌های ادراکی زائران در طریق تشریف به حرم مطهر حضرت معصومه^(س) چه میزان است؟ به‌منظور پاسخ

18. adaptation level theory
 19. Nasar, "Environmental Psychology and Urban Design", 164.
 20. ecological approach
 21. Ibid.
 22. probabilistic functionalism
 23. Ibid, 165.
 24. Robert Birch and Brian R. Sinclair, "Spirituality in Place: Building Connections between Architecture, Design, and Spiritual Experience", in *ARCC Conference Repository* (University of North Carolina at Charlotte, 2013), 80.

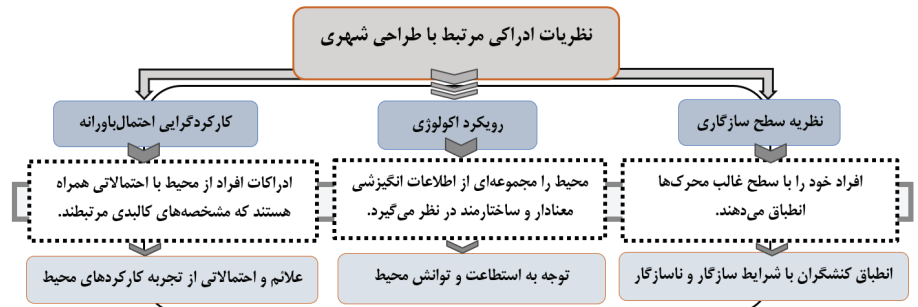
ت ۱. نظریات ادراکی مرتبط با طراحی شهری، برگرفته از: Jack L. Nasar, "Environmental Psychology and Urban Design", in *Companion to Urban Design*, 162-174. Routledge, 2011.

است که این احتمالات با مشخصه‌های کالبدی محیطی مرتبط است.^{۲۳} در «ت ۱» نظریات ادراکی مرتبط با طراحی شهری مشاهده می‌شود.

۲.۱. کیفیت‌های ادراکی در قلمرو اماکن زیارتی

روان‌شناسان محیطی در مطالعاتی مرتبط با رویکردهای کسب تجربیات معنوی و قدسی، به‌واسطهٔ زمینه‌های طبیعی و مصنوع، نشان داده‌اند که ویژگی‌های خاص محیط کالبدی و فضایی می‌تواند منجر به کسب تجربه‌های متعالی در کاربران شود؛ به تعبیری مفهوم معنویت مکان در ارتباط با ویژگی‌های محیط ساخته‌شده به‌واسطهٔ طرح کالبدی، امکان کسب معنای بیشتری را از ادراکات محیط اطراف فراهم می‌آورد.^{۲۴} مکان‌های مقدس و مذهبی همواره تحت تأثیر فرایند پویای تغییر معنا و ادراک در مخاطبین قرار دارند؛ چراکه مفاهیم مذهبی فراتر از وجه متافیزیکی خود، به‌منظور ایجاد یک چارچوب تفکر کلی در طیفی از تجربه، تفکر، احساس، و اخلاق می‌توانند به شکل معنی‌داری گسترش یابند.^{۲۵} موضوع ذکرشده در قلمرو اماکن مقدس و زیارتی از این لحاظ حائز اهمیت است که چگونگی محیط کالبدی و طبیعی عرصه‌های تشریف‌نقش هدایت‌کنندهٔ زائر به مکان زیارتی را دارد و به‌جا آوردن آداب زیارت و ادراکات مترتب بر زائران در طریق تشریف‌را دستخوش تغییرات می‌کند.

در شهرهای مذهبی با فرهنگ زیارتی، بافت‌های تاریخی شهری که به‌صورت افزایشی در اطراف هستهٔ مرکزی مذهبی ظاهر شده‌اند، همراه با آداب‌ورسوم مذهبی، مراسم آیینی، و نمادها، ایجادکنندهٔ فرهنگ زیارت هستند. جداسازی مرکزیت دینی از بافت تاریخی پیرامون آن که قبلاً یک کل را تشکیل داده، منجر به انزوا خواهد شد. به گفتهٔ الکساندر^{۲۶} وقتی کل کوچک‌تر تخریب و تقسیم می‌شود، کل بزرگ‌تر از ساختار شهری و بافت محلی جدا می‌شود. این رویکرد ممکن است در کوتاه‌مدت به یک رقابت و جذابیت سرمایه‌گذاری ختم شود، اما در درازمدت اثر نامطلوب بزرگی بر میراث تاریخی، اجتماعی، و فرهنگی شهر خواهد گذاشت.^{۲۷} تا اواسط قرن بیستم، اکثر شهرهای زیارتی به‌صورت ارگانیک و در اطراف مراکز مقدس خود رشد می‌کردند و ساختارهای مسکونی همچون یک حوزهٔ یکپارچه برای آنان عمل می‌کردند؛ برخلاف سنت غربی که در آن بناهای مذهبی عموماً مانند بقعه‌های تاریخی در میانهٔ میدانی عمومی قرار گرفته‌اند. غالباً مرکزیت سمبولیک امروز اماکن مذهبی مرکزیتی زیرساختی است که کاربرد اصلی آن تأمین دسترسی است.^{۲۸} اما حضور میراث مذهبی در متن تاریخی خود است که منجر به منحصربه‌فرد بودن آن می‌شود، محلیت را تقویت می‌کند، به شکل‌گیری حافظهٔ جمعی شهری کمک می‌کند، و تاریخ و هویت آن شهر را تعریف می‌کند.^{۲۹} متأسفانه سیاست جاری در بسیاری از شهرهای مذهبی و زیارتی با جداسازی حرم مطهر از بافت پیرامون، احاطه آن با رینگ‌های حرکتی سواره،^{۳۰} و انبوهی از ساخت‌وسازها و کاربری‌های پشتیبان زیارتی، تخریب بافت بارزش میراثی، و اقدامات مداخله‌جویانه به‌منظور طرح‌های توسعهٔ آن حرم زیارتی تبعات نامطلوبی را برای هویت شهر زیارتی در اذهان زائران و مجاوران ایجاد می‌کند و بر نحوهٔ تشریف و ارتباط قلبی و معنوی زائران اثرات سوئی بر جای خواهد گذاشت. در ادامه،

تجربه کنند.^{۳۴} جذابیت یک قلمرو خاص نه تنها به نوع تجربه‌ای که انتظار می‌رود از آن پشتیبانی کند بلکه به کیفیت ادراک استفاده از آن فضا نیز بستگی دارد.^{۳۵} از ویژگی‌های اصلی مکان مقدس تشخیص و تمایز آن از فضاهای دیگر است.^{۳۶} اتو^{۳۷} بر جنبه‌های ذهنی ادراک مکان مقدس تأکید می‌کند که این بُعد از مهم‌ترین مشخصه‌های مکان است و به آن قابلیت خاطره‌سازی می‌بخشد که به تعبیر وی، دستیابی به حالت‌های روحی خاص مبتنی بر دریافت‌های شخصی تلقی می‌گردد.^{۳۸} توجه به بافت پیرامون اماکنی با چنین شخصیت منحصر به فردی و با نقش رابط و دعوت‌کننده، نیازمند ملاحظات اصولی در کیفیات عرضه‌کننده عرصه‌های تشریف به منظور ایجاد نقش‌انگیزی، این‌همانی، و خاطره‌سازی در طریق زائران است. میزان یادآوری خاطرات و نقش‌انگیزی در تجربیات فردی و گروهی در مقوله زیارت در این دسته از قلمروهای زیارتی، مرتبط با فریضه عبادت و نیایش جمعی، زیارت گروهی و خانوادگی، برپایی مراسم و مناسک آیینی و مذهبی، خرید سوغات، و غیره محقق می‌گردد. برگزاری آیین‌ها، فعالیت‌ها، و رویدادهای پیش‌گفته ضمن پیوند روحی مردم به این مکان‌ها، معانی خاصی را در ذهن شهروندان تداعی می‌کند و عاملی بر ماندگاری و نقش‌انگیزی مضاعف این معانی است.^{۳۹}

۱.۵. القای ارزش‌های معنوی و دینی در طریق تشریف زائران

اغلب اشخاص مایل به برقراری ارتباط با مکان‌های مقدس هستند؛ چراکه چنین مکان‌هایی پرستش‌کنندگان را به خداوند نزدیک می‌کنند؛^{۴۰} جستجوی حقیقت، روشنگری، و کسب تجربه ارزشمند آمیخته با شئون الهی و مقدس مردم را بر آن می‌دارد تا به اماکن مقدس که از نظر آیین عبادی از فضای دنیوی و زندگی عادی بسیار فراتر هستند، بروند.^{۴۱}

به مؤلفه‌های ادراکی قلمروپایی مورد انتظار در طریق تشریف به یک مکان قدسی در قلمروهای معنوی و زیارتی پرداخته می‌شود.

۱.۳. ایجاد حس تعلق در زائران نسبت به قلمرو مکان مقدس

قلمرو را می‌توان مؤلفه اصلی در حس‌پردازی مکان دانست که در محیط‌های با هویت معین بروز می‌یابد و حوزه تعلق یک فرد یا گروه را نسبت به یک ناحیه یا منطقه نشان می‌دهد.^{۴۱} رفتارهایی برای ساختن، برقراری ارتباط، و حفظ و احیای قلمرو موجب ایجاد احساس تعلق خاصی می‌گردد.^{۴۲} یکی از روابط نمادین تجربه این معنا، ادراکات معنوی و دستیابی به حس مکان از طریق اماکن مقدس و ارتباط زیارتی است. معمولاً تجربه مکان در زیارت موقتی است، ولی حس مکان، به دلیل اهمیت مذهبی معنوی یا اجتماعی - سیاسی مکان، مدت‌های مدید دوام می‌یابد. زیارت مستلزم تغییری در آهنگ حیات فرد و تجربه یک محیط جدید است و به این ترتیب موجب خلق یک هم‌ذات‌پنداری و تعلق فرد به مکان می‌شود،^{۴۳} به گونه‌ای که زائر علاقه‌مند به تشریف مجدد به مکان زیارتی است؛ میزان علقه و احساسات عاطفی و میزان احساس تعصب و مالکیت ذهنی در زائران نسبت به حرم مطهر و قلمرو زیارتی از نتایج قلمروپایی و آمیخته با حس تعلق و انس با قلمرو مکان قدسی است.

۱.۴. القای حس نقش‌انگیزی در طریق تشریف زائران

ارتباط با یک محیط فیزیکی موجب تغییر در احساسات، رفتار فضایی، و ارزیابی محیط می‌شود. از این‌رو از ویژگی‌های اساسی کاربران یک قلمرو آن است که با قرارگیری در آن، احتمالاً پیش‌بینی می‌شود که در آینده به آن بازگردند و دوباره آن را

25. Clifford Geertz, "Religion as a Cultural System", in *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (Fontana Press, 1993), 123.
26. Alexander
27. Hooman Ghahremani and Niloofer Hashemi, "A Critical Approach to the Interventions in Historical Urban Fabrics Focusing on City Competitiveness; Case Study: Central Area Surrounding the Holy Shrine, Mashhad, Iran", *Armanshahr Architecture & Urban Development*, no. 22 (2018): 65.
28. Robert Saliba, "Framing Urban Design on the Margins: Global Paradigms and Regional Implications", in *Urban Design in the Arab World: Reconceptualizing Boundaries* (Routledge, 2016), 180.
29. Ghahremani and Hashemi, "A Critical Approach to the Interventions in Historical Urban Fabrics Focusing on City Competitiveness; Case Study", 65.
30. Saliba, "Framing Urban Design on the Margins: Global Paradigms and Regional Implications", 180.

۳۱. هادی محمودی‌نژاد و محمدرضا پورجعفر و محمدرضا بمانیان و مجتبی انصاری و علی‌اکبر تقوایی، «پدیدارشناسی محیط شهری: تأملی در ارتقای فضا به مکان شهری»، علوم و تکنولوژی محیط، ش. ۴ (زمستان ۱۳۸۷): ۲۹۲.

32. Graham Brown, Thomas B. Lawrence, and Sandra L. Robinson, "Territoriality in Organizations", *Academy of Management Review*, no. 3 (2005): 578.

۳۳. محمدصادق فلاحت، «مفهوم حس مکان و عوامل شکل‌دهنده آن». هنرهای زیبا، ش. ۲۶ (تابستان ۱۳۸۵): ۶۰-۶۱.

34. Julian J. Edney, "Place and Space: The Effects of Experience with a Physical Locule", *Journal of Experimental Social Psychology*, no. 2 (1972): 133.

35. Ralph B. Taylor and Glenn Ferguson, "Solitude and Intimacy: Linking Territoriality and Privacy Experiences", *Journal of Nonverbal Behavior*, no. 4 (1980): 238.

36. Ron E. Hassner, "'To Halve and to Hold': Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility", *Security Studies*, no. 4 (2003): 6.

37. Otto

توجه به ارجحیت و تسلط معنویت (عناصر معنوی و روحانی) بر مادیت (عناصر با عملکرد صرف مادی) در طراحی شهر و سیطره‌ی روانی و حتی هندسی و کمی فضاهایی که به امور معنوی و روحانی زندگی می‌پردازند بر عملکردها و فضاهایی که پاسخ‌گوی نیازها و محل فعالیت‌های مادی انسان هستند، می‌تواند در متذکر نگاه‌داشتن انسان نقشی در خور توجه ایفا نماید؛ این امر مهم در طراحی و برنامه‌ریزی توصیه‌ای مؤکد است.^{۴۲}

در نتیجه، لازم است بافت پیرامون اماکن مقدس «نمایشگر حداکثر طهارت (معنوی و فرهنگی)، زیبایی (معنوی و بصری)، تذکردهی و غفلت‌زدایی، آرامش فرهنگی، و هویت (معنوی و کالبدی) باشد»^{۴۳}؛ به عبارتی دیگر، «بیانگر سیر حرکت از فضای مادی به سوی فضای قدسی حرم مطهر باشند»^{۴۴}. این مهم از طریق یادآوری ارزش‌ها و مفاهیم معنوی به زائر به واسطه‌ی فضای شهری پیرامون اماکن مقدس می‌تواند زمینه را برای ورود به یک مکان مقدس و معنوی فراهم کند.^{۴۵} القای یاد و ذکر خداوند به زائرین و عبادت‌کنندگان در سلسله‌مراتب تشریف به یک مکان مقدس، موجب عدم ورود یک‌مرتبه مراجعان، بدون طی سیر تدرج جهت خودتنظیمگری به‌منظور زیارت است.^{۴۶}

۱.۶. القای حس خضوع، خشوع، و ادب در طریق تشریف‌زائران

از آنجاکه امر قدسی دارای شکوهی و رای همه‌ی امور است، مکان قدسی باید شکوهی بالاتر از سایر مکان‌ها داشته باشد و با جلوه‌ی مکان‌های دنیوی قیاس‌شدنی نباشد،^{۴۷} بافت پیرامون مکان مقدس حالتی از تواضع و فروتنی را القا کند تا سیطره‌ی عنصر مقدس و غلبه‌ی معنوی و مادی آن بر کالبد و فضای پیرامون کاملاً ملموس باشد. امروزه بسیاری از شهرهای زیارتی فاقد و یا ناقص چنین احساسی هستند. قرارگیری زائر در قلمرو

مکان زیارتی توأم با احساسی از فروتنی و تواضع از طریق ویژگی‌های کالبدی مستلزم آن است که پیکره‌های منتهی به مکان قدسی نیازمند دور بودن از حالت کبر و خودستایی و نموده‌های تجمل‌گرایی و تفاخر، و برعکس، برانگیزنده‌ی حس ادب، تواضع، هماهنگی، و توجه به معنویت و اصول و ارزش‌های معنوی باشند. برخی کنترل‌های محیطی بر ویژگی‌هایی که به القای حس تواضع و فروتنی در چنین بافت‌هایی منجر می‌شود، تأثیرگذار است. پیکره‌های افقی و کشیده، رعایت مقیاس انسانی، سادگی در جداره‌ها، استفاده از مصالح بومی و محدود، برخورداری از نظم قابل‌درک و هماهنگی کامل ساختمان‌ها با یکدیگر در رعایت اصول گشتالت، هماهنگی در نسبت بین زمینه و شکل، و حداقل استفاده از تزئینات بیرونی از مواردی است که در معماری و طراحی شهری قلمرو این اماکن نیازمند توجه است؛^{۴۸} نظر داشتن به ریزدانی بافت در حریم اماکن مقدس با حفظ احترام به مکان مقدس و اجتناب از پیکره‌های درشت‌دانه و کلان‌پیکر، به گونه‌ای که بارگاه مطهر در بین توده‌ای از ساخت‌وسازهای بلندمرتبه مهجور واقع نگردد.^{۴۹}

۱.۷. ایجاد حس انتظار و اشتیاق در طریق تشریف‌زائران

میزان دریافت حس انتظار و اشتیاق به قصد زیارت از طریق ویژگی‌های محیطی قلمرو پیرامون مکان زیارتی و احساس تبدیل شدن تدریجی عرصه‌ها به محیطی صمیمی، مذهبی، و مقدس در آمادگی ذهنی زائران پیش از تشریف دارای اهمیت است. همچنین طی طریق پیاده به مکان قدسی یکی از اصول ارزشی تشریف‌گام‌به‌گام در همه‌ی ادیان و یک رفتار قلمروپایی در جهت حرمت‌گذاری به جایگاه معنوی مکان مقدس است که در کسب این آمادگی تأثیر دارد. طی سلسله‌مراتب فضایی حین حرکت به سمت مرکزیتی مقدس نه‌تنها موجب حس

۳۸. پژمان شقاقی، کالبد خدایان، مروری بر چگونگی تجسم امر قدسی در معماری تمدن‌ها و فرهنگ‌های گوناگون (تهران: قصیده‌سرا، ۱۳۸۴)، ۵۴.

۳۹. اصغر مولایی و محمدتقی پیربابایی، «بازشناسی فضاهای مذهبی به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای ایران؛ نمونه موردی: شهرری»، مدیریت شهری، ش. ۵۱ (تابستان ۱۳۹۷): ۲۴۹.

40. Leila Scannell and Robert Gifford, "Defining Place Attachment: A Tripartite Organizing Framework", Journal of Environmental Psychology, no. 1 (2010): 2.

۴۱. دالان جی تیموتی و دانیل اچ ال سن، گردشگری دین و سفرهای معنوی (تهران: نشر جامعه‌شناسان، ۱۳۹۲)، ۱۶.

۴۲. محمد نقی‌زاده، معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری) (اصفهان: راهیان، ۱۳۸۵)، ۳۳۰.

۴۳. محمد نقی‌زاده، «هویت شهر و کمال‌بخشی به بافت تاریخی آن؛ مطالعه موردی: مشهد مقدس»، هویت شهر، ش. ۱۹ (پاییز ۱۳۹۳): ۳۲.

۴۴. مژگان پورعماد، محمد اجزاء شکوهی، محمدرحیم رهنما، و براتملی خاکپور، «مطالعه محور شیرازی به‌عنوان یک مفصل شهری در دسترسی به بخش مرکزی مشهد»، پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، ش. ۲۳ (زمستان ۱۳۹۴): ۱۵۳.

طول ادوار مختلف نیز حرم مطهر از ارکان اصلی شکل‌گیری نقشه ساختار ذهنی زائران بوده است؛ به‌نحوی که تصویر ذهنی مسیرهای اصلی در ذهن زائران متأثر از مرکزیت دربرگیرنده حرم و نواحی اطراف آن شکل می‌گرفته است.^{۵۵} در این خصوص، لازم است

خوانایی و نمایشی اماکنی که زمینه‌برگزاری آداب و مراسم عبادی هستند در ساختار و منظر شهر حفظ شود و افزون بر آن، منظر شهری در تعارض با هویت دینی آن نباشد.^{۵۶}

از ویژگی‌های شهرهای زیارتی هماهنگی فضایی در یک الگوی منظم سلسله‌مراتبی با اتصالات یکپارچه است که در اطراف هسته زیارتی متمرکز شده‌اند و یک ساختار قابل فهم و خوانا را ایجاد می‌کنند،^{۵۷} ساختاری که عمدتاً بر ساختار شعاعی با تأکید بر مرکزیت اشاره دارد. همچنین از مشخصات دیگر شهرهای زیارتی، وجود مسیر غالبی برای تشریف زائران و انجام مناسک آیینی و مذهبی است.^{۵۸} وجود چنین مرکزیت و محورهای شعاعی منشعب از آن، به‌منزله نقاط تفوق و تسلط با فرمی متمایز بر کل ساختار شهر زیارتی، علاوه بر مرکزیت عینی، مرکزیت ذهنی را نیز ایجاد می‌کند و موجب خوانایی، وضوح، و ارتقای تصویرپذیری در طریق تشریف زائران می‌شود.

۲. روش پژوهش

این پژوهش با هدف سنجش وزن و اهمیت مؤلفه‌های ادراکی زائران در عرصه‌های تشریف به حرم مطهر حضرت معصومه (س) انجام گرفته است. به‌منظور دستیابی به هدف مذکور، پس از مروری بر ادبیات و پیشینه موضوع پژوهش، چارچوب مفهومی پژوهش در حوزه بلافصل حرم مطهر بررسی شد. پژوهش حاضر از نوع کاربردی با نظام پژوهش ترکیبی (کمی و کیفی) و روش تحقیق آن توصیفی - تحلیلی است. گردآوری اطلاعات با استفاده ترکیبی از روش‌های کتابخانه‌ای - اسنادی و میدانی

انتظار می‌شود، بلکه حسی اسرارآمیز از مکاشفه را نیز ایجاد می‌کند. در تشریف به آستانه و مکان مقدس اغلب یک مسیر و یک عرصه ورودی وجود دارد، مسیری که به مکان می‌رسد می‌تواند با اشکال مختلف، به‌طور فزاینده‌ای مقدس‌تر شود.^{۵۹} قطعاً برجسته‌ترین خصیصه زیارت حرکت است؛^{۶۰} مسیر آیینی و مذهبی مهم‌ترین محور در شبکه گذربندی تشریف زائران در شهر زیارتی است.^{۶۱}

مسیر مقدس دلالت بر طی طریق می‌نماید که در اشکال مختلف با مسئله ریتم و گام، که خصوصیت متغیر حرکت است، ارتباط کامل دارد. اغلب، مسیر یک هدف از خود هدف مهم‌تر است، تا آنجا که سازماندهی نحوه ساخت راه اهمیتی فوق‌العاده دارد. تنظیم چگونگی راه و تقطیع آن به هدف قوت می‌بخشد و از ابزار نمود سلسله‌مراتب در جهت اهداف تشریف است. عوامل کشش‌آفرین در طی مسیری که محیطی آن را احاطه نماید بستگی به سه عامل دارد تا امکان تجربه و لذت انتظار در سطح بعدی سلسله ادراکات پیاپی را عامل باشد: بعد فاصله‌ها، اهمیت صحنه‌ها، و سنجش توالی صحنه‌ها بر اساس سلسله‌مراتب. به‌طور مثال چینی‌ها و ژاپنی‌ها با استفاده از دروازه‌های مستقل و پیاپی برای رسیدن به معابدشان، به‌تدریج حس آمادگی و رویارویی با پرستشگاه را در خود پذیرا می‌شوند یا تعداد راه‌های پریچ‌وخم، بیش از راه‌های مستقیم کنجکاوای را برمی‌انگیزانند و عطش رسیدن به هدف را افزون می‌کنند.^{۶۲}

۱.۸. وضوح و خوانایی طریق تشریف

ساماندهی فضایی خوانا در شهرهای زیارتی مستلزم ایجاد تصویری روشن و شفاف از ویژگی‌های شاخص آن در ذهن مردم است. مراکز، مجموعه‌ها، و فضاهای مذهبی عناصر بنیادین ساختار شهرهای زیارتی در قالب گره‌ها و نشانه‌های کلیدی هستند و در خوانایی این شهرها نقش مهمی دارند.^{۶۴} در

مؤلفه	سنجه	مطالعات پشتیبان	تفسیر مؤلفه مورد بررسی
۴۵	میزان علاقه‌مندی به حضور مجدد در قلمرو حرم مطهر	Herzog, et al., "Houses of Worship as Restorative Environments", 396.	میزان علقه و احساسات عاطفی نسبت به مکان مقدس و قلمرو آن از نتایج قلمروگرایی منبعث از حس تعلق و انس با مکان است که می‌تواند زمینه‌ساز حس کنترل، تعلق، و مالکیت ذهنی نسبت به قلمرو باشد و نتایج آن حس نظارت، مسئولیت، و توجه اجتماعی را نسبت به مکان مقدس در زائران و مجاوران ارتقا می‌دهد.
	میزان احساس تعصب و مالکیت ذهنی نسبت به حرم مطهر و قلمرو آن	Ibid; Brown, Lawrence, and Robinson, "Territoriality in Organizations". <i>Academy of Management Review</i> , 578.	
	میزان احساس دلتنگی در دوری از حرم مطهر		
۴۶	میزان یادآوری خاطرات و تجربیات فردی و گروهی در قلمرو حرم مطهر	عاشوری، «منظر معنوی شهر، توسعه مکان‌های مذهبی در شهرهای ایران»، ۲۳؛ شقاقی، کالبد خدایان، مروری بر چگونگی تجسم امر قدسی در معماری تمدن‌ها و فرهنگ‌های گوناگون، ۵۴؛ Wang & Ho, "Constructing a Preliminary Model for Designing Sacred Space", 330.	میزان یادآوری خاطرات، تجربیات فردی و گروهی در مقوله زیارت، مرتبط با فریضه عبادت جمعی و نیایش گروهی و بالأخص حضورپذیری خانوادگی، ماحصل قلمروپایی در قلمروهای با نقش زیارتی است.
	وضعیت دعوت‌پذیری قلمرو برای حضورپذیری خانوادگی	Ibid.	
۴۷	میزان انعکاس ارزش‌های مذهبی - معنوی قلمرو حرم مطهر در زمان تشریف	نقی‌زاده، معماری و شهرسازی اسلامی (مبانی نظری)، ۳۳۰؛ نقی‌زاده، «هویت شهر و کمال‌بخشی به بافت تاریخی آن»، ۳۲؛ خاک زند و قربان‌زاده، «نگاهی پدیدارشناسانه به طراحی مناظر مقدس شهری»، ۳۱؛ تیموتی و السن، ۱۳۹۲: ۱۶؛ Gifford, Environmental Psychology, 561; Geertz, "Religion as a Cultural System", 123; Birch & Sinclair, "Spirituality in Place", 80.	میزان انعکاس یاد و ذکر خداوند، ارزش‌های دینی و مذهبی و میزان رعایت الگوهای رفتاری در جهت حرمت‌گذاری در سلسله‌مراتب تشریف به حرم مطهر موجب عدم ورود یک‌مرتبه زائرین بدون طی سیر تدرج و کسب آمادگی لازم مرحله‌به‌مرحله برای تغییر و خودتنظیم‌گری برای زیارت است.
	میزان محدودیت رفتاری ناخودآگاه	Hassner, "To Halve and to Hold: Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility", 7.	
	میزان رعایت رفتارهای منطبق با شأن و حال‌وهوای مذهبی در تشریف به حرم مطهر	عاشوری، «منظر معنوی شهر، توسعه مکان‌های مذهبی در شهرهای ایران»، ۲۵.	
۴۸	احساس تبدیل شدن تدریجی عرصه‌ها به محیطی صمیمی، مذهبی، و مقدس در تشریف	همان، ۲۳؛ بدیعی، «جداره‌ها، حریم وصل»، ۱۱۳؛ Jordan, "The Uses of Territories in Conflicts", 5; Barrie, Spiritual Path, Sacred Place, 59.	دریافت حس اشتیاق و انتظار برای زیارت از طریق ویژگی‌های محیطی عرصه‌های تشریف، که منطبق با فضاهای مذهبی است و به‌تدریج قدسی‌تر می‌شوند، حائز اهمیت است.
	میزان ایجاد حس انتظار و اشتیاق برای زیارت از طریق ویژگی‌های عرصه‌های تشریف	عاشوری، «منظر معنوی شهر، توسعه مکان‌های مذهبی در شهرهای ایران»، ۲۳؛ بدیعی، «جداره‌ها، حریم وصل»، ۱۱۳؛ Ibid; Jordan, "The Uses of Territories in Conflicts".	
۴۹	میزان انتقال حس خضوع، فروتنی، و احترام در ساخت‌وسازهای قلمرو نسبت به بارگاه مطهر	ادیب‌زاده و فرازمنند، «زیارت قبول، نقش نماهای شهری در ارتقاء کیفیت حریم‌های مقدس»، ۸؛ تقوایی، «کعبه از حصول شکل تا حضور صورت»؛ نقی‌زاده، «هویت شهر و کمال‌بخشی به بافت تاریخی آن»، ۲۷؛ Ardhhati, "The New Architecture of Mosque Design to Express the Modernity of Moslems".	این قلمرو نیازمند رعایت ادب، تواضع، معنویت، و هماهنگی است؛ جداره‌ها در برابر مکان مقدس، حالتی از فروتنی دارند (احساس تواضع در برداشت قلبی از پیکره‌های مجاور مکان مقدس احساس می‌شود).
	میزان تأثیر محیط اطراف حرم مطهر در ایجاد حس احترام و ادب در تشریف زائر	نقی‌زاده، Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility", 7.	

۴۵. عمیدالاسلام ثقة‌الاسلامی و زهرا روحی میرآبادی، «تحلیل فضاهای شهری پیرامون مکان‌های مقدس در ارتباط با نیازها و الگوهای رفتاری زائران؛ مورد مطالعاتی: خیابان امام رضا (ع) شهر مشهد» آرماتشهر، ش. ۳۲ (پاییز ۱۳۹۹): ۲۰۸.

۴۶. تقوایی، ویدا. «کعبه از حصول شکل تا حضور صورت»، مطالعات هنر اسلامی، ش. ۱۵ (پاییز و زمستان ۱۳۹۰): ۱۴-۱۵.

۴۷. شقاقی، کالبد خدایان، مروری بر چگونگی تجسم امر قدسی در معماری تمدن‌ها و فرهنگ‌های گوناگون، ۹۶.

۴۸. بهمن ادیب‌زاده و سلمی سیادتی فرازمنند، «زیارت قبول، نقش نماهای شهری در ارتقاء کیفیت حریم‌های مقدس (با تأکید بر حالت بنا GESTURE)»، در مجموعه مقالات کنفرانس دوسالانه جامعه و معماری معاصر (اصفهان، ۱۳۹۵)، ۷-۱۲.

49. Yuke Ardhhati, "The New Architecture of Mosque Design to Express the Modernity of Moslems". *Global Advanced Research Journal of Arts and Humanities (GARJAH)*, no. 4 (2013): 77.

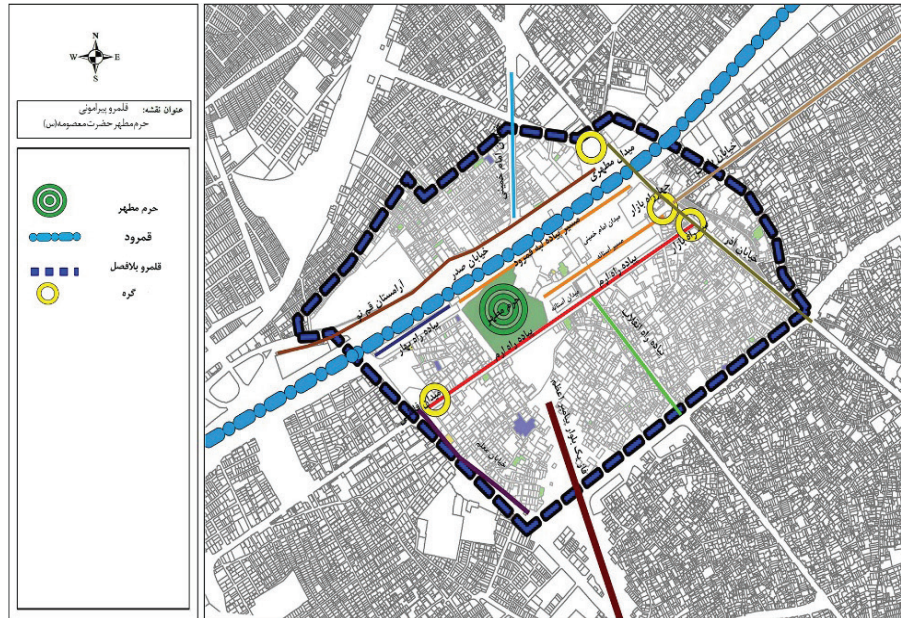
جدول ۱. ارائه مؤلفه‌ها و سنجه‌های ادراکی چارچوب مفهومی پژوهش حاضر در طریق تشریف زائران، تدوین: نگارندگان.

50. Thomas Barrie, *Spiritual Path, Sacred Place: Myth, Ritual, and Meaning in Architecture* (Boston: Shambhala, 1996), 59.

۵۱. مرضیه محمدی تمنانی، «بررسی آداب ورود به اماکن مقدس در ادیان (هندوئیسم، بوئیسم، یهودیت و اسلام)» (شهرکرد: دانشگاه شهرکرد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۴)، ۶۹.

ت ۲. نقشه قلمرو بلافضل حرم مطهر حضرت معصومه (س)، مأخذ: شهرداری قم، ۱۳۹۹.

مؤلفه	سنجحه	مطالعات پشتیبان	تفسیر مؤلفه مورد بررسی
میزان	میزان هدایت آسان زائر توسط عناصر راهنما در قلمرو حرم مطهر	«طراحی مجتمع مسکونی در رشت»، ۶۱؛ معماریان و زمانی، «تدوین چارچوب طراحی شهری برای مرکز شهر قم با رویکرد افزایش خوانایی و تصویرپذیری»، ۳۰۹.	خوانایی و تشخیص قلمروی مکان مقدس، راهیابی، نزدیک شدن، و قرارگیری در قلمرو حرم مطهر را به زائران انتقال می‌دهد. خوانایی مکان مقدس در ساختار شهر زیارتی در نشانه‌گذاری ذهنی کاربران در تعریف قلمرو زیارتی تأثیرگذار است.
	میزان شناسایی راحت نقاط ویژه در قلمرو حرم مطهر	تاج‌بخش، «نقش قلمرو در فضاهای شهری و نقش طراحی شهری خودی در تحقق آن»؛ نسر، تصویر ذهنی ارزیابانه از شهر؛ شفیعی، «طراحی مجتمع مسکونی در رشت»، ۶۱؛ معماریان و زمانی، «تدوین چارچوب طراحی شهری برای مرکز شهر قم با رویکرد افزایش خوانایی و تصویرپذیری»، ۳۰۹.	
	میزان رویت‌پذیری حرم مطهر و شناسایی سریع آن از یافت	همان، ۳۰۸؛ مولایی و پیربابایی، «بازشناسی فضاهای مذهبی به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای ایران»، ۲۴۹؛ کلانتری خلیل‌آباد و دیگران، «میزان انطباق ساختار اصلی شهر مشهد با تصویر ذهنی زائران»، ۴۱.	
	میزان تشخیص موقعیت مکانی زائر در قلمرو حرم مطهر	معماریان و زمانی، «تدوین چارچوب طراحی شهری برای مرکز شهر قم با رویکرد افزایش خوانایی و تصویرپذیری»، ۳۰۹؛ تاج‌بخش، «نقش قلمرو در فضاهای شهری و نقش طراحی شهری خودی در تحقق آن»، ۴۲.	
	میزان سهولت مسیریابی و نشانی‌دهی در قلمرو حرم مطهر	کلانتری خلیل‌آباد و دیگران، «میزان انطباق ساختار اصلی شهر مشهد با تصویر ذهنی زائران»، ۴۱؛ تاج‌بخش، «نقش قلمرو در فضاهای شهری و نقش طراحی شهری خودی در تحقق آن»، ۴۲.	

مبتنی بر پرسش‌نامه انجام گرفته است. روش تجزیه و تحلیل اطلاعات در بخش کمی این تحقیق در قالب دو گونه تحلیل توصیفی و استنباطی با استفاده از نرم‌افزارهای SPSS²³ و Amos Geraphic¹⁶ صورت پذیرفته است. تحلیل توصیفی با استفاده از آماره‌های میانگین و انحراف معیار و تحلیل استنباطی با بهره‌گیری از مدل‌سازی معادلات ساختاری^{۵۹} و تحلیل عاملی مرتبه دوم^{۶۰} صورت پذیرفته است. تعیین حجم نمونه در بستر مورد مطالعه، با توجه به فرمول جامعه نامحدود کوکران، در حدود ۱۷۰ نفر تخمین زده شده است؛ گروه نمونه در این پژوهش در بستری پیمایشی و با استفاده از روش نمونه‌گیری تصادفی از زائرین و مجاوران انتخاب شده است. به‌منظور سنجش پایایی و اعتماد، در مقیاس ساخته‌شده، که بر اساس آن به بررسی انسجام درونی گویه‌ها پرداخته می‌شود،

۳. تحلیل یافته‌ها

۱.۳. مقایسه توصیفی میانگین مؤلفه‌های ادراکی

زائران در قلمرو حرم مطهر حضرت معصومه (س)

در میان مؤلفه‌های مورد بررسی ادراکی در قلمرو حرم مطهر حضرت معصومه (س)، مؤلفه حس تعلق با میانگین ۳/۹۲ و مؤلفه حس نقش‌انگیزی با میانگین ۳/۷۹ در قیاس با سایر مؤلفه‌ها از نگاه زائران در سطح مطلوب‌تری ارزیابی می‌گردند. مؤلفه خوانایی با میانگین ۳/۲۹، مؤلفه القای حس معنویت با میانگین ۳/۲۹، و مؤلفه حس خضوع و ادب با میانگین ۳/۳۶ در رده‌های بعدی با میانگین‌های پایین‌تری ارزیابی می‌شوند. مؤلفه حس انتظار و اشتیاق با میانگین ۳/۰۰، پایین‌ترین ارزیابی را از نگاه زائران دارد. ارزیابی در سطح متوسطه مؤلفه‌های مذکور حاکی از فقدان تعریف مناسب این قلمرو، منطبق بر آداب و فرهنگ زیارتی از نگاه زائران است. در «جدول ۲» تحلیل آماره‌های میانگین، انحراف معیار، مقادیر، و درصد‌های پاسخ‌گویی زائران به سنجه‌ها نشان داده شده است.

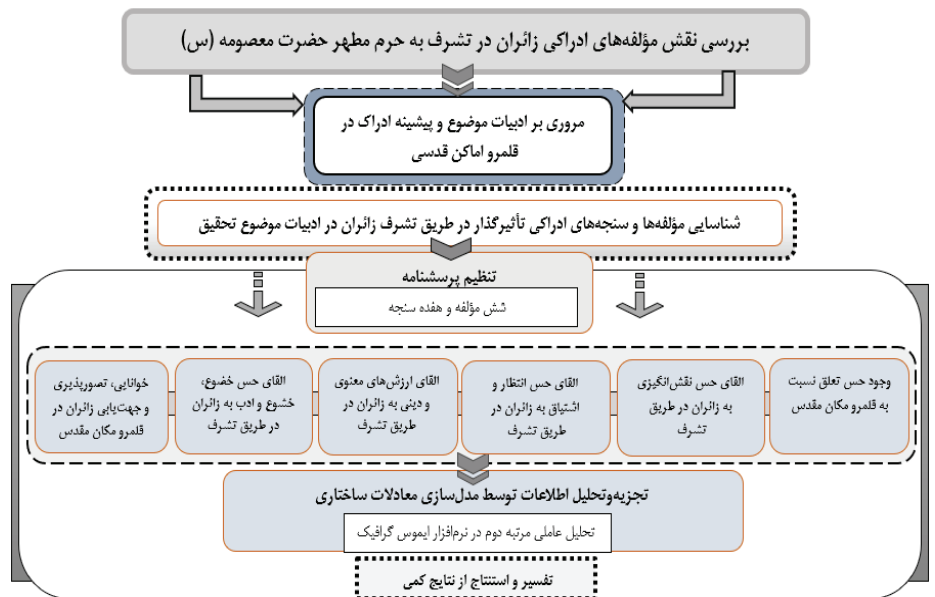
۲.۳. تحلیل استنباطی

برای بررسی میزان اثرگذاری مؤلفه‌ها و سنجه‌های ادراکی بر طریق تشریف زائران در قلمرو حرم مطهر حضرت معصومه (س) از روش مدل‌سازی معادلات ساختاری استفاده شده است. مدل طراحی‌شده در نرم‌افزار Amos Geraphic دارای این متغیرهاست: یک متغیر پنهان^{۶۳} بیرونی (عوامل مؤثر بر ادراک زائران در قلمرو حرم مطهر)، شش متغیر پنهان درونی شامل مؤلفه‌های حس تعلق، نقش‌انگیزی، حس معنویت، حس انتظار، حس خضوع، و خوانایی که به ترتیب ETA1 تا ETA6 نامیده شدند و شانزده متغیر مشاهده‌شده بیرونی^{۶۴} و قابل اندازه‌گیری (سنجه‌ها) که با (X) نام‌گذاری گردیدند. در این مدل شانزده خطای اندازه‌گیری شده متغیرهای مشاهده‌شده (E) و شش مورد

از فرمول آلفای کرونباخ^{۶۱} استفاده گردیده است که مقدار آلفای به‌دست‌آمده برای همه سنجه‌ها مقدار ۰/۸۸۹ است که بالاتر از عدد ۰/۷ است و نشان‌دهنده مقبولیت پایایی^{۶۲} مدل است و می‌توان مطمئن شد که این مقیاس ساخته‌شده، دقت لازم را برای سنجش مفهوم مورد نظر دارد. در مورد روایی مدل مفهومی پژوهش نیز، پرسش‌نامه مورد قضاوت اساتید دانشگاهی حوزه شهرسازی قرار گرفت. در «جدول ۱» مؤلفه‌ها و سنجه‌های ادراکی چارچوب مفهومی پژوهش مشاهده شود. همان‌طور که گفته شد، مورد مطالعاتی پژوهش حاضر بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س) است که شامل عرصه‌های تشریف پیاده‌مدار نظیر پیاده‌راه ارم، پیاده‌راه انقلاب، پیاده‌راه بهار، میدان آستانه، و میدان امام خمینی است که نقش مهمی در هدایت زائر به حرم مطهر دارند. در «ت ۲» موقعیت مکانی حرم مطهر و عرصه‌های تشریف مذکور و در «ت ۳» فرایند انجام این پژوهش قابل مشاهده است.

52. Mohammed Hussein, "From Courtyard to Monument: Effect of Changing Social Values on Spatial Configuration of the Cities of the Holy Shrines' in Iraq", in *Ninth International Space Syntax Symposium* (Seoul: Sejong University, 2013), 7.

ت ۳. فرایند انجام پژوهش.

۱۰۳ فصلنامه علمی معماری و شهرسازی؛ سال سی‌وسوم، زمستان ۱۴۰۲، شماره ۴، پیاپی ۷۶

سنجش تأثیر مؤلفه‌های ادراکی زائران در تشریف به حرم‌های زیارتی؛ موردپژوهی: بافت پیرامون حرم مطهر حضرت معصومه (س)؛ شیرین اسلامی، بهادر زمانی، همایون نورایی

۵۳. ناهید بدیعی، «جداره‌ها، حریم وصل» (تهران: دانشگاه تهران، دانشکده معماری و شهرسازی ۱۳۸۱)، ۱۱۳.
 ۵۴. مولایی و پیربابایی، «بازشناسی فضاهای مذهبی به عنوان عناصر نشانه‌ای بنیادین در ساختار شهرهای ایران؛ نمونه موردی: شهری»، ۲۴۹.
 ۵۵. حسین کلانتری خلیل آباد، حسین مبینی، و مهدی حقی، «میزان انطباق ساختار اصلی شهر مشهد با تصویر ذهنی زائران»، مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ش. ۱۷ (پاییز ۱۳۹۳): ۴۱.
 ۵۶. بهناز امین‌زاده، ارزش‌ها در طراحی منظر شهری: پایداری، زیبایی، هویت (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۴)، ۱۳۷.

57. Shradha Chandan and Ashwani Kumar, "Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India", *Journal of Urban Management*, no. 3 (2019): 12.
 58. Hussein, "From Courtyard to Monument: Effect of Changing Social Values on Spatial Configuration of the Cities of the Holy Shrines in Iraq", 12.
 59. structural equation modeling

جدول ۲. تحلیل آماره‌های میانگین، انحراف معیار، و مقادیر و درصد‌های پاسخ‌گویی زائران به سنجه‌ها، تدوین: نگارندگان.

۳+ و در بررسی کشیدگی، در بازه ۱۰- و ۱۰+ قرار گیرند که همه این متغیرها در پژوهش پیش رو در بازه قابل قبول هستند، بنابراین پیش‌فرض نرمال بودن متغیرهای پژوهش برقرار است.

۳.۳. رابطه همبستگی بین عامل‌های اصلی

به‌منظور پذیرش رابطه بین متغیرهای مشاهده‌شده بیرونی (سنجه‌ها) و شش متغیر پنهان درونی (مؤلفه‌ها) و متغیر پنهان

مربوط به خطای معادله ساختاری (PSI) در نظر گرفته شده است. در «ت ۴» ارتباط بین متغیر بیرونی، متغیرهای پنهان درونی، و متغیرهای مشاهده شده در مدل ترسیمی نرم‌افزار به‌تصویر کشیده شده است. قابل‌ذکر است به‌منظور بررسی پیش‌فرض نرمال بودن متغیرهای پژوهش در نرم‌افزار Amos Geraphic، از دو مقدار کشیدگی^{۵۵} و چولگی^{۵۶} استفاده گردیده است. به‌منظور بررسی چولگی، لازم است تا مقادیر در بازه ۳- و

مقایسه توصیفی میانگین سنجه‌های سازمان ادراکی در پرسش‌نامه								
عنوان سنجه	خیلی کم	کم	متوسط	زیاد	خیلی زیاد	جمع	میانگین	انحراف معیار
میزان علاقه‌مندی به حضور مجدد در قلمرو حرم مطهر	۱۰	۱۰	۱۹	۲۹	۱۰۴	۷۲۳	۴,۲۰	۱,۱۹
	۵,۸٪	۵,۸٪	۱۱,۰٪	۱۶,۹٪	۶۰,۵٪			
میزان احساس تعصب و مالکیت ذهنی نسبت به حرم مطهر و قلمرو آن	۱۹	۱۵	۴۲	۳۷	۵۹	۶۱۸	۳,۵۹	۱,۳۳
	۱۱,۰٪	۸,۷٪	۲۴,۴٪	۲۱,۵٪	۳۴,۴٪			
میزان احساس دل‌تنگی در دوری از حرم مطهر (میزان علقه و احساسات عاطفی به حرم مطهر)	۱۳	۱۲	۲۷	۳۴	۸۶	۶۸۴	۳,۹۷	۱,۲۷
	۷,۶٪	۷,۰٪	۱۵,۷٪	۱۹,۸٪	۵۰٪			
میزان تمایل به حضور خانوادگی برای زیارت	۱۲	۱۲	۲۳	۴۲	۸۳	۶۸۸	۴,۰۰	۱,۲۳
	۷,۰٪	۷,۰٪	۱۳,۴٪	۲۴,۴٪	۴۸,۳٪			
میزان یادآوری خاطرات و تجربیات فردی و گروهی در قلمرو حرم مطهر	۱۲	۱۷	۴۹	۴۷	۴۷	۶۱۶	۳,۵۸	۱,۱۸
	۷,۰٪	۹,۹٪	۲۸,۵٪	۲۷,۴٪	۲۷,۳٪			
میزان انعکاس ارزش‌های مذهبی - معنوی قلمرو حرم مطهر در زمان تشریف	۲۱	۲۵	۲۸	۴۱	۵۷	۶۰۴	۳,۵۱	۱,۳۹
	۱۲,۲٪	۱۴,۵٪	۱۶,۳٪	۲۳,۸٪	۳۳,۱٪			
میزان رعایت رفتارهای منطبق با شأن و حال‌وهوای مذهبی در تشریف به حرم مطهر	۱۱	۲۴	۵۸	۵۴	۲۳	۵۶۴	۳,۳۱	۱,۰۷۹
	۶,۵٪	۱۴,۱٪	۳۴,۱٪	۳۱,۸٪	۱۳,۵٪			
میزان محدودیت‌های رفتاری ناخودآگاه در تشریف به حرم مطهر	۳۳	۲۲	۴۹	۲۶	۳۰	۵۱۸	۳,۳۱	۱,۳۵
	۱۹,۴٪	۱۲,۹٪	۲۸,۸٪	۲۱,۲٪	۱۷,۶٪			
احساس تبدیل شدن تدریجی عرصه‌ها به محیطی صمیمی، مذهبی، و مقدس در طریق تشریف	۲۷	۳۳	۴۰	۴۲	۲۷	۵۱۶	۳,۰۵	۱,۳۱
	۱۶,۰٪	۱۹,۵٪	۲۳,۷٪	۲۴,۹٪	۱۶,۰٪			
میزان ایجاد حس انتظار و اشتیاق برای زیارت از طریق ویژگی‌های عرصه‌های تشریف	۳۶	۳۲	۳۱	۴۰	۳۱	۵۰۸	۲,۹۸	۱,۴۱
	۲۱,۲٪	۱۸,۸٪	۱۸,۲٪	۲۳,۵٪	۱۸,۲٪			

بیرونی (مقوله ادراک زائران) در مدل مفروض این پژوهش، جدول وزن رگرسیونی استاندارد، «جدول ۳»، ارائه گردیده است. همان طور که در خروجی این جدول مشاهده می‌شود، مقدار سطح معناداری برای هریک از متغیرها کمتر از ۰/۰۵ است؛ در نتیجه تفاوت معناداری بین مقادیر محاسبه شده همه متغیرها با صفر با سطح اطمینان ۹۹٪ وجود دارد. یافته‌های حاصل از مدل عاملی مرتبه دوم در این پژوهش نشان می‌دهند که از بین مؤلفه‌های اثرگذار بر ادراک زائران، کدام مؤلفه دارای اهمیت بیشتر و اثرات بارزتری در قیاس با سایر متغیرهای ذکر شده است. در این میان، نحوه اثرگذاری متغیر پنهان درونی حس تعلق بر مقوله ادراک زائران، با توجه به بار عاملی، کمتر از اثرگذاری سایر متغیرهای پنهان درونی بوده است و اثرگذاری متغیر پنهان درونی حس خضوع و ادب بر ادراک

زائران، با توجه به بار عاملی بالای آن، بیش از سایر عامل‌ها بر ادراک زائران بوده است که، با توجه به فقدان تمهیدات مناسب فضایی - کالبدی عرصه‌های تشریف با مقوله زیارت، نیازمند توجهاتی است. در میان متغیرهای پنهان درونی، سه مؤلفه حس خضوع و ادب، حس معنویت، و حس انتظار وزن بیشتری در محاسبات متغیر بیرونی (ادراک زائران) دارند؛ مؤلفه‌های نقش‌انگیزی، خوانایی، و حس تعلق به ترتیب در رده‌های بعدی جای می‌گیرند.

۴.۳. سنجش شاخص‌های برازش الگوی معادلات ساختاری در مدل مفهومی

در ارزیابی برازندگی الگوی معادلات ساختاری از شاخص‌های مطلق و نسبی برازش استفاده می‌شود. همان‌گونه که در

مقایسه توصیفی میانگین سنجه‌های سازمان ادراکی در پرسش‌نامه								
انحراف معیار	میانگین	جمع	تعداد/ درصد					عنوان سنجه
			خیلی زیاد	زیاد	متوسط	کم	خیلی کم	
۱,۳۹	۳,۰۵	۵۱۹	۳۳	۳۷	۳۸	۳۰	۳۲	میزان انتقال حس خضوع، فروتنی، و احترام در ساخت‌وسازهای قلمرو نسبت به بارگاه حرم مطهر
			۱۹,۴٪	۲۱,۸٪	۲۲,۴٪	۱۷,۶٪	۱۸,۸٪	
۱,۳۱	۳,۶۷	۶۳۲	۶۰	۴۷	۳۳	۱۳	۱۹	میزان تأثیر محیط اطراف حرم مطهر در حس احترام و ادب زائر
			۳۴,۹٪	۲۷,۳٪	۱۹,۲٪	۷,۶٪	۱۱,۰٪	
۱,۱۷	۲,۲۷	۵۶۰	۲۷	۵۰	۵۳	۲۵	۱۶	میزان هدایت آسان زائر توسط عناصر راهنما در قلمرو حرم
			۱۵,۸٪	۲۹,۳٪	۳۱,۰٪	۱۴,۶٪	۹,۴٪	
۱,۲۶	۲,۷۲	۴۶۱	۱۶	۳۳	۴۵	۳۹	۳۶	میزان شناسایی راحت نقاط ویژه در قلمرو حرم مطهر
			۹,۵٪	۱۹,۵٪	۲۶,۶٪	۲۳,۱٪	۲۱,۳٪	
۱,۱۹	۳,۵۴	۶۰۷	۴۳	۵۱	۴۸	۱۵	۱۴	میزان رؤیت‌پذیری حرم مطهر و شناسایی سریع آن از یافت
			۲۵,۱٪	۲۹,۸٪	۲۸,۱٪	۸,۸٪	۸,۲٪	
۱,۳۰	۳,۴۶	۵۹۲	۴۲	۵۷	۳۰	۲۲	۲۰	میزان تشخیص موقعیت مکانی زائر در قلمرو حرم مطهر
			۲۴,۶٪	۳۳,۳٪	۱۷,۵٪	۱۲,۹٪	۱۱,۷٪	
۱,۲۳	۳,۴۴	۵۸۹	۳۶	۵۹	۳۸	۲۱	۱۷	میزان سهولت مسیریابی و نشانی‌دهی در قلمرو حرم مطهر
			۲۱,۱٪	۳۴,۵٪	۲۲,۲٪	۱۲,۳٪	۹,۹٪	

- 60. Second-order confirmatory factor model
- 61. Cronbach's alpha
- 62. Reliability
- 63. latent variables
- 64. observed variables
- 65. kurtosis
- 66. skewness

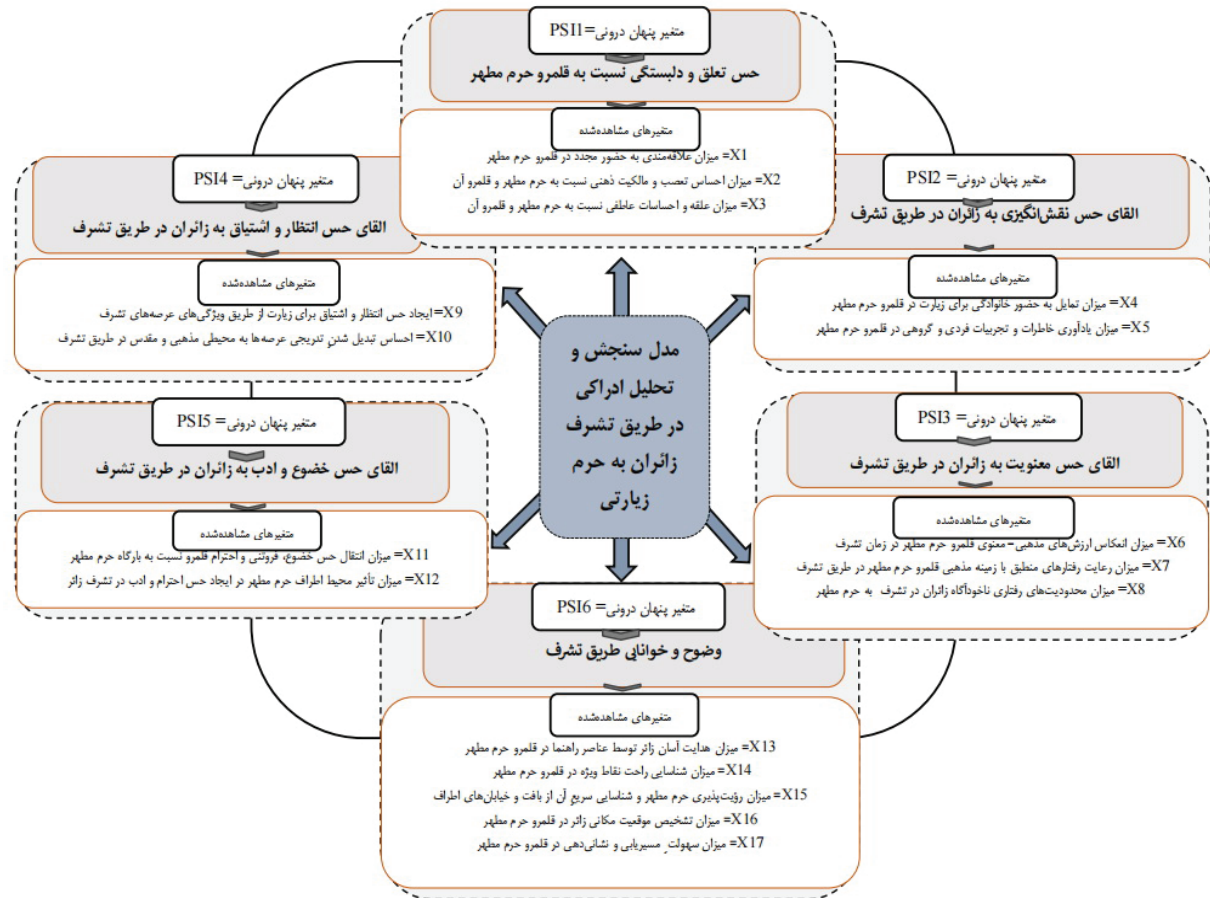
ادامه جدول ۲.
تحلیل آماره‌های میانگین، انحراف معیار، و مقادیر و درصد‌های پاسخ‌گویی زائران به سنجه‌ها، تدوین: نگارندگان.

گردیده و از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی برای جمع‌آوری داده‌ها و از نرم‌افزار SPSS23 و Amos Graphic26 به منظور تجزیه و تحلیل اطلاعات بهره گرفته شده است. مدل سنجش و تحلیل از مؤلفه‌ها و سنجه‌های تأثیرگذار بر ادراک زائران در طریق تشرف با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری به دست داده شده است. نتایج پژوهش حاضر ضمن تأیید نتایج تحقیقاتی نظیر مطلبی و همکاران و هانگ و پیرس، بیانگر این واقعیت است که وجوه ادراکی و معنایی بافت پیرامون حرم‌های زیارتی با وجود اهمیتی که در منظر ذهنی زائران در طریق

«جدول ۴» عرضه شده است، شاخص‌های پیش‌گفته بر برازش مطلوب مدل دلالت دارند که در «ت ۵» قابل مشاهده است.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف سنجش مؤلفه‌های ادراکی زائران در عرصه‌های تشرف به حرم مطهر حضرت معصومه^(س) در پاسخ به این پرسش که کدام عامل ادراکی در تشرف زائران به حرم مطهر اهمیت بیشتری دارد؟ انجام گرفته است. بدین منظور نظام پژوهش آمیخته با روش تحقیق توصیفی - تحلیلی دنبال

ت ۴. ارتباط بین متغیر بیرونی، متغیرهای پنهان درونی، و متغیرهای مشاهده‌شده در مدل ترسیمی در نرم‌افزار Amos Graphic.

جدول ۳. وزن رگرسیونی شاخص‌های پژوهش. تدوین: نگارندگان.

تشریف دارند، در پژوهش‌های پیشین کمتر مورد توجه بوده‌اند. مداخلات و تحولات کالبدی و کارکردی صورت‌پذیرفته در این قلمروهای زیارتی با القای حالات مادی و دنیوی به زائران، اثرات نامطلوبی بر ارتباط احساسی و معنوی زائران داشته است. مدل تدوین‌شده در این پژوهش با استفاده از معادلات ساختاری و تحلیل عاملی مرتبه دوم در نرم‌افزار Amos

Graphic تأیید شده است. نتایج آزمون تحلیل عاملی تأییدی، برازش مطلوب میان مدل عاملی تدوین‌شده با داده‌های گردآوری‌شده از طریق پرسش‌نامه را نشان می‌دهد که این موضوع بیانگر شناسایی صحیح مؤلفه‌ها و سنجه‌های مؤثر در مدل عرضه‌شده در پژوهش است. بر اساس یافته‌های پژوهش و منطبق بر مدل عاملی مفروض، مؤلفه‌های ادراکی در طریق تشریف زائران به یک حرم زیارتی در قالب شش عامل حس تعلق، نقش‌انگیزی، حس خضوع، کسب معنویت، خوانایی، و حس انتظار و سنجه‌های شکل‌دهنده آنها قابل‌صورت‌بندی است. با توجه به تحلیل استنباطی صورت‌پذیرفته از مدل‌سازی معادلات ساختاری، نتایج یافته‌ها حاکی از آن است که از میان مؤلفه‌های تأثیرگذار ادراکی در طریق تشریف زائران، مؤلفه حس خضوع و ادب، حس معنویت، حس انتظار، نقش‌انگیزی، خوانایی، و حس تعلق به ترتیب با بارعاملی بیشتر، وزن بیشتری در ادراک زائران دارند.

در مدل مفروض این پژوهش، مؤلفه‌ی حس خضوع و ادب بیشترین بار عاملی را دارد؛ بالا بودن مقدار عامل پیش‌گفته لزوم توجه بیشتر مدیران شهری به این عامل، به‌منزله مهم‌ترین عامل ادراکی در تشریف زائران، را نمایان می‌کند. توجه به تمهیدات فضایی - کالبدی عرصه‌های تشریف به‌منظور انتقال حس خضوع، ادب و احترام نسبت به بارگاه مطهر می‌تواند نقش مهمی در حضور قلب بیشتر زائران در قلمرو مذکور در موعد تشریف ایفا کند. این موضوع با توجه به مداخلات کارکردی و کالبدی صورت‌گرفته در سال‌های اخیر، نظیر تجاوز به حریم حرم مطهر با جانمایی مونوریل در قمرود، دچار مشکل گردیده است. رعایت هرچه بهتر حریم ارتقاعی و توجه به ضوابط ساخت‌وساز میراث فرهنگی در حرائم سه‌گانه حرم مطهر حضرت معصومه^(س) در کنار وضع ضوابط جدید الزام‌آور و پیروی از الگوهای مدون در طراحی و جداره‌سازی پیکره‌های

سطح معناداری (P)	ضریب بحرانی (.C.R)	ضریب تعیین استاندارد (.S.E)	وزن رگرسیونی استاندارد	مسیره‌های رگرسیونی
			۰٫۶۳	Xi1
$P \leq ۰٫۰۵$	۵٫۹۸	۰٫۱۴	۰٫۷۹	Xi1
۰٫۰۳	۲٫۱۶	۰٫۱۴	۰٫۹۶	Xi1
$P \leq ۰٫۰۵$	۷٫۷۷	۰٫۲۰	۰٫۹۲	Xi1
$P \leq ۰٫۰۵$	۷٫۴۲	۰٫۱۸	۰٫۹۹	Xi1
$P \leq ۰٫۰۵$	۵٫۲۱	۰٫۱۳	۰٫۶۸	Xi1
			۰٫۹۰	ETA1
$P \leq ۰٫۰۵$	۱۰٫۵۱	۰٫۰۷	۰٫۷۱	ETA1
$P \leq ۰٫۰۵$	۱۴٫۰۰	۰٫۰۶	۰٫۸۶	ETA1
			۰٫۶۸	ETA2
$P \leq ۰٫۰۵$	۶٫۰۸	۰٫۱۵	۰٫۶۳	ETA2
			۰٫۱۸	ETA3
۰٫۰۳	۲٫۱۳	۰٫۹۵	۰٫۴۵	ETA3
۰٫۰۲	۲٫۲۱	۲٫۲۲	۰٫۸۶	ETA3
			۰٫۸۸	ETA4
$P \leq ۰٫۰۵$	۱۰٫۵۰	۰٫۰۷	۰٫۷۳	ETA4
			۰٫۷۶	ETA5
$P \leq ۰٫۰۵$	۹٫۶۸	۰٫۱۰	۰٫۷۴	ETA5
			۰٫۶۳	ETA6
$P \leq ۰٫۰۵$	۵٫۱۵	۰٫۱۳	۰٫۴۲	ETA6
$P \leq ۰٫۰۵$	۶٫۵۰	۰٫۱۵	۰٫۶۴	ETA6
$P \leq ۰٫۰۵$	۶٫۹۷	۰٫۱۷	۰٫۷۶	ETA6
$P \leq ۰٫۰۵$	۶٫۸۳	۰٫۱۶	۰٫۷۳	ETA6

بار عاملی است و فاقد سهم درخور توجهی در مدل تدوین شده است.

چهارمین عامل اثرگذار بر مقوله ادراک زائران نقش‌انگیزی قلمرو حرم مطهر است؛ این مؤلفه با توجه به حال و هوای معنوی این قلمرو و تعدد مراکز مذهبی، مساجد، تکایا، و بقاع متبرکه، برپایی مناسب و رویدادهای مذهبی و مناسبات اجتماعی - سیاسی و وجود دسته‌ای کاربری‌ها و فعالیت‌ها و همچنین عناصر شاخصی نظیر مجموعه بازار بزرگ قم، مراکز خرید، و کاربری‌های پشتیبان زائر دارای پتانسیل مناسبی برای یادآوری خاطرات و تجربیات فردی و گروهی است. از این رو در قیاس با سه مؤلفه دیگر با بار عاملی کمتر در رده چهارم جای می‌گیرد. مؤلفه خوانایی پنجمین عامل اثرگذار در مدل مفروض این پژوهش است؛ مرکزیت ساختاری، بصری، و ذهنی حرم مطهر و محورهای شعاعی منشعب از آن خوانایی و وضوح نسبی در طریق تشرف زائران را فراهم آورده است، و البته برطرف کردن موانع دید و زوائد بصری جداره‌ها و گره‌های ترافیکی و فعالیتی، رؤیت نشانه‌ها و المان‌ها، استفاده از اشکال،

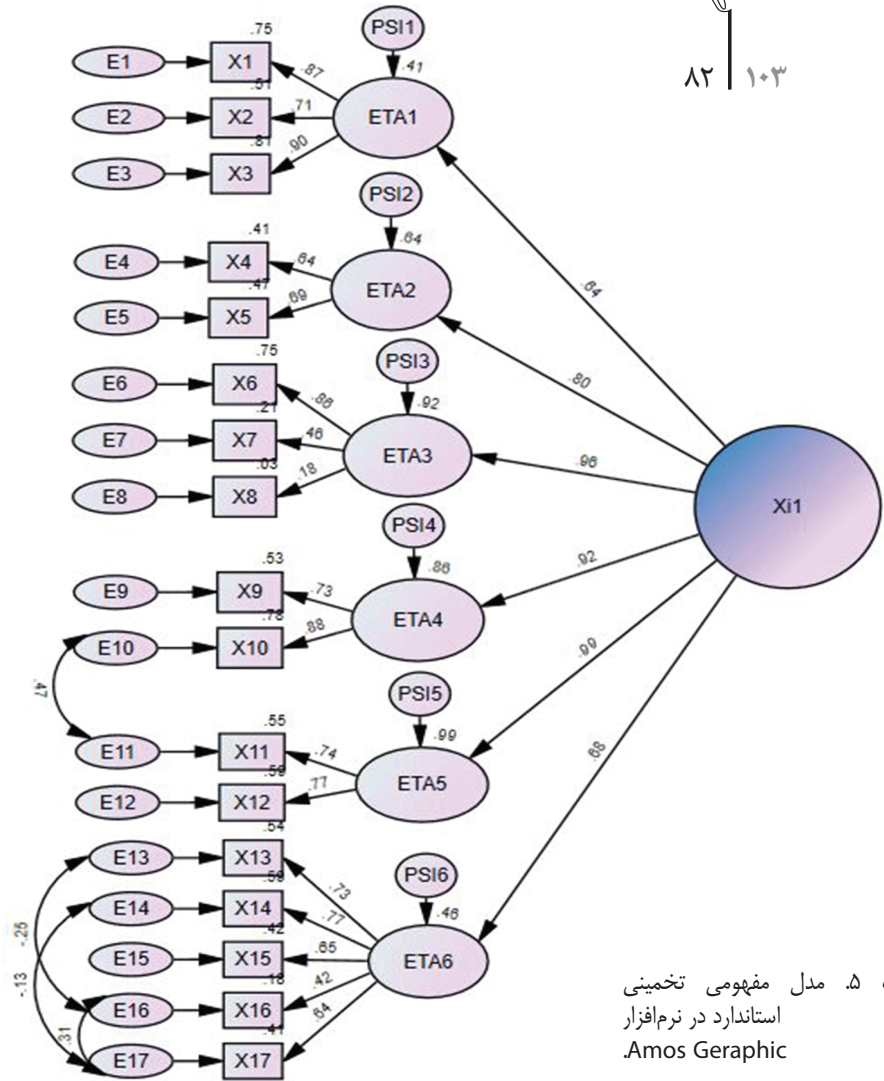
منتهی به حرم مطهر می‌تواند در القای این حس به زائران کمک‌کننده باشد. دومین عامل تأثیرگذار در مدل عرضه‌شده، مؤلفه القای حس معنویت در طریق تشرف با انعکاسی از ارزش‌های معنوی و آیینی در حالات زائران است. زیارت قصد و عزمی معنوی است، از این رو دریافت‌های دلالت‌کننده بر معانی و ارزش‌های مذکور در منظر ذهنی و عینی زائران می‌تواند در کیفیت تشرف اثرگذار باشد، به نحوی که عرصه‌های هدایت‌کننده به قصد زیارت القای یاد و ذکر خداوند و کسب معرفت در تشرف زائران را ایجاد کنند. در این خصوص، آنچه از منظر جداره‌های سازنده در عرصه‌های تشرف در وضعیت فعلی محدوده مورد مطالعه قابل دریافت است، از الگوی مدونی منطبق با اصول طراحی قلمروی اماکن قدسی تبعیت نمی‌کند؛ اشکالاتی، شامل جداره‌های مغشوش و فرسوده، استفاده ناکافی از الگوهای بصری نمادین و اسلامی، و استفاده ناکافی از آرایه‌ها و نمادهای معنوی، منظری مغایر با ارزش‌های بصری زمینه به‌دست داده است. مؤلفه ایجاد حس انتظار و اشتیاق برای زیارت از طریق ویژگی‌های محیطی قلمرو حرم مطهر سومین عامل تأثیرگذار در مدل به‌دست داده‌شده است. در این باره، طی طریق پیاده با سیاست پیاده‌مدار کردن عرصه‌ها در سال‌های جاری گام مثبتی در رعایت آداب زیارت است که به ارتقای این حس در زائران کمک می‌کند، هرچند حال و هوای تقسیمات عرصه‌های قلمرو حرم مطهر تلفیقی از حال و هوای مادی و معنوی را بازمی‌نمایاند؛ تقسیم‌بندی عرصه‌های تشرف با در نظر گرفتن تمهیدات بصری، کالبدی، و کارکردی مورد انتظار از قلمروهای زیارتی به وضعیت تبدیل شدن تدریجی فضاها به محیطی صمیمی، مذهبی، و مقدس با نزدیک شدن به حرم مطهر کمک خواهد کرد. از میان سنجه‌های اثرگذار بر حس معنویت در مدل مفروض، سنجه‌ی «میزان محدودیت‌های رفتاری ناخودآگاه در تشرف به حرم مطهر» دارای کمترین

جدول ۴. برازش مدل مفهومی پژوهش. تدوین: نگارندگان.

شاخص‌های مطلق برازندگی مدل				
کای اسکور	CMIN	--	۲۴۰	--
درجه آزادی	DF	--	۱۰۹	--
سطح معناداری	P	کوچک‌تر از ۰/۰۵	۰/۰۰۰	مطلوب
نسبت کای اسکور به درجه آزادی	CMIN/DF	بین ۲ تا ۳	۲/۲۱۰	مطلوب
شاخص‌های نسبی برازندگی مدل				
نام شاخص	اختصار	آستانه برازش قابل قبول	مدل	
			پیش‌فرض	اشباع / استقلال
شاخص برازش هنجار شده	RMSEA	۰/۰۸ تا ۱	۰/۰۸۴	۰/۲۴۳
شاخص برازش تطبیقی	CFI	بالاتر از ۰/۹	۰/۹۰۴	۰/۰۰۰
نسبت مقصد بودن	PRATIO	۱-۰	۰/۸۰۱	۰/۰۰۰
شاخص برازش هنجار شده مقتصد	PNFI	بالاتر از ۰/۵	۰/۶۷۴	۰/۰۰۰
شاخص برازش تطبیقی مقتصد	PCFI	بالاتر از ۰/۵	۰/۷۲۴	۰/۰۰۰

فرم‌ها، و نظام تراکمی و ارتفاعی متناسب با عرصه‌های تشریف ایجاد انسجام و پیوستگی کلی در قلمرو حرم مطهر برای مسیریابی بهتر زائر و تسلط شکل (حرم مطهر) در برابر زمینه در راستای ایجاد خوانایی بهتر را به دنبال خواهد داشت. آخرین عامل با وزن کمتر در مدل تدوین شده پژوهش مربوط به مؤلفه حس تعلق است. برداشت ذهنی و قلبی زائران از تجربه زیارت همواره با پیوندهای حسی و عاطفی و ارادت قلبی به ساحت ملکوتی حرم مطهر همراه است؛ حتی اگر تمهیدات فضایی - کالبدی عرصه‌های تشریف به حرم مطهر با کیفیت مورد انتظار عرضه نگردد. اگرچه تخصیص تمهیدات مناسب موجب تغییر در سطوح دریافتی آن می‌شود. مطابق مدل به دست آمده، سنجه «میزان علقه و احساسات عاطفی نسبت به قلمرو حرم مطهر» در مؤلفه‌ی ذکر شده، بیشترین بار عاملی را نسبت به سایر سنجه‌ها داراست.

در مجموع، اتخاذ سیاست‌های طراحی شهری به منظور تقویت مؤلفه‌ها و سنجه‌های ادراکی مورد اشاره در نمونه مورد مطالعه ضروری به نظر می‌رسد و می‌تواند در ارتقای کیفیت‌های ادراکی زائران با در نظر گرفتن ارزش‌ها و ملاحظات مذهبی خاص این گونه بافت‌ها مؤثر واقع شود. مدل مطرح شده در این پژوهش می‌تواند در فرایند سنجش و ارتقای کیفیت‌های ادراکی زائران در قلمرو این حرم مطهر، مورد استفاده طراحان و برنامه‌ریزان شهری باشد. انجام پژوهش‌های بیشتر و ارزیابی تجربی این مدل در سایر قلمروهای زیارتی با استفاده از مؤلفه‌ها و سنجه‌های مکمل سازمان‌های طراحی شهری، تدقیق و افزایش قابلیت تعمیم آن را به دنبال خواهد داشت.

ت ۵. مدل مفهومی تخمینی استاندارد در نرم‌افزار Amos Geraphic

References

Adibzadeh, Bahman and Solma Siadati Farazmand. "Pilgrimage of Acceptance, the role of urban facades in improving the quality of sacred sanctuaries with an emphasis

on the condition of the building GESTURE". In *The Proceedings of the Biennial Conference on Society and Contemporary Architecture*, Isfahan, 2016. (In Persian)

- Aminzadeh, Behnaz. *Values in urban landscape design: sustainability, beauty, identity*. Tehran: Tehran University Press, 2015. (In Persian)
- Ardhiati, Yuke. "The New Architecture of Mosque Design to Express the Modernity of Moslems". *Global Advanced Research Journal of Arts and Humanities (GARJAH)*, no. 4 (2013): 75-78.
- Ashouri, Ali "Spiritual City Landscape". Manzar (The Scientific Journal of landscape of Nazar Research Center for Art, *Architecture and Urbanism (NRC)*), vol. 5, Issue 3, no. 24 (Autumn 2013): 36-39. (In Persian)
- Badii, Nahid. "Walls, Harim Wasl". PhD dissertation in Architecture. Tehran: University of Tehran, School of Architecture and Urban Planning, 2002. (In Persian, Unpublished)
- Barrie, Thomas. *Spiritual Path, Sacred Place: Myth, Ritual, and Meaning in Architecture*. Boston: Shambhala, 1996.
- Birch, Robert and Brian R. Sinclair. "Spirituality in Place: Building Connections between Architecture, Design, and Spiritual Experience". in *ARCC Conference Repository*. University of North Carolina at Charlotte, 2013, 80-87.
- Bonnes, Mirilia and Marino Bonaiuto. *Environmental Psychology: from Spatial-Physical Environment to Sustainable Development*. New York: John Wiley & Sons, Inc, 2002.
- Brown, Graham, Thomas B. Lawrence, and Sandra L. Robinson. "Territoriality in Organizations". *Academy of Management Review*, no. 3 (2005): 577-594.
- Chandan, Shradha and Ashwani Kumar. "Challenges for Urban Conservation of Core Area in Pilgrim Cities of India". *Journal of Urban Management*, no. 3 (2019): 1-13.
- Edney, Julian J. "Place and Space: The Effects of Experience with a Physical Locule". *Journal of Experimental Social Psychology*, no. 2 (1972): 124-135.
- Falahat, Mohammad Sadegh. "The sense of space and factors". *Honar-Ha-ye-Ziba: (Journal of Fine Arts faculty of College of Fine Arts, University of Tehran)*, no. vol. 1 (26), no. 26 (770) (Summer 2006): 57-66. (In Persian)
- Geertz, Clifford. "Religion as a Cultural System". in *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Clifford Geertz, 87-125. Fontana Press, 1993.
- Ghahremani, Hooman and Niloofar Hashemi. "A Critical Approach to the Interventions in Historical Urban Fabrics Focusing on City Competitiveness; Case Study: Central Area Surrounding the Holy Shrine, Mashhad, Iran". *Armanshahr Architecture & Urban Development*, no. 22 (2018): 51-68.
- Gifford, Robert. *Environmental Psychology: Principles and Practice*. Colville, WA: Optimal books, 2007.
- Hassner, Ron E. "'To Halve and to Hold': Conflicts over Sacred Space and the Problem of Indivisibility". *Security Studies*, no. 4 (2003): 1-33.
- Herzog, Thomas R., Pierre Ouellette, Jennifer R. Rolens, and Angela M. Koenigs. "Houses of Worship as Restorative Environments". *Environment and Behavior*, no. 4 (2010): 395-419.
- Huang, Keji and Philip Pearce. "Visitors' Perceptions of Religious Tourism Destinations". *Journal of Destination Marketing & Management*, no. 14 (2019): 1-10.
- Hussein, Mohammed. "From Courtyard to Monument: Effect of Changing Social Values on Spatial Configuration of 'the Cities of the Holy Shrines' in Iraq". in *Ninth International Space Syntax Symposium*. Seoul: Sejong University, 2013.
- Heydari, mohammadajavad. "An Analysis of the Role of Religious Places in Creating a Sense of Place and in Residents of Urban Neighborhoods (Case Study: Hosseinieh Neighborhood in Zanjan city)". *Quarterly Journal Geography and Human Relationships*, vol. 3, Issue 2, no. 10 (Autumn 2020): 478-496. (In Persian)
- Jackson, Richard H. and Roger Henrie. "Perception of Sacred Space". *Journal of Cultural Geography*, no. 2 (1983): 94-107.
- Jordan, Thomas. "The Uses of Territories in Conflicts, A Psychological Perspective". *Online Journal of Peace and Conflict Resolution*, no. 2 (1998).
- Khakzand, Mehdi and Davood Ghorbanzadeh. "Phenomenological Look to the Sacred Landscape of Urban Design". *The Semiannual Journal of Urban Landscape Research*, vol. 3, Issue 1, no.5 (Spring & Summer 2016): 25-34. (In Persian)
- Kalantari Khalilabad, Hossein and Hossein Mobini and Mehdi Haghi. "The degree of adaptation of the main structure of Mashhad city with the pilgrims mental image". *Journal of Studies On Iranian - Islamic City (Quarterly of Institute of Humanities and Social Studies, Iranian Academic Center for Education, Culture & Research (ACECR))*, vol. 5, Issue 3, no. 17 (Autumn 2014): 35-43. (In Persian)
- Mahmudinezhad, Hadi, Mohammad Reza Poorjafar, Mohammad Reza Bamanian, Mojtaba Ansari, and Ali Akbar Taghvaei. "Urban Environment Phenomenology: A Reflection on Elevating Space to Urban Place". *Journal of Environmental Sciences and Technology (JEST: Quarterly Scientific of Azad University - Science and Research Branch)*, vol. 10, Issue 4, no. 39 (Winter 2008): 282-297. (In Persian)
- Mazloomi, SeyedMaziar, Syed Iskandar Ariffin, and Raja Nafida Raja Shahminan. "Impact of Architecture on Sense of Place and Public Perceptions in Contemporary Mosques in Malaysia". *Journal of Architectural and Planning Research*, 31(3) (2014): 233-253.
- Mazumdar, Shampa and Sanjoy Mazumdar. "Sacred Space and Place Attachment". *Journal of Environmental Psychology*, no. 3 (1993): 231-242.
- _____. "Religion and Place Attachment: A Study of Sacred Places". *Journal of Environmental Psychology*, no. 3 (2004): 385-397.
- Memariyan, Maliheh and Bahador Zamani. "An Urban Design

Framework for Qom City Center Applying Legibility and Imageability Approach". *Armanshahr Quarterly (Armanshahr Architecture & Urban Development: journal of Architecture, Urban Design & Urban Planning)*, vol. 11, Issue 4, no. 25 (Winter 2019): 301-317. (In Persian)

Mohammadi Tamannani, Marzieh. "Investigating the manners of entering holy places in religions (Hinduism, Buddhism, Judaism and Islam)". Master's thesis in Theology and Islamic Studies. Shahrekord: Shahrekord University, Faculty of Literature and Human Sciences, 2015. (In Persian, Unpublished)

Motalebi, Qasem, Fereshteh Eslami, Sorayya Taheri, Somayyeh Gordi Takhti, and Amin Mahdavi. "The Evolution of the Perception of Meaning of Imam Reza Shrine over Time". *Culture of Islamic Architecture and Urbanism (The Semiannual Journal of Tabriz Islamic Art University)*, vol. 2, Issue 2, no. 3 (Fall 2016 and winter 2017): 15-25. (In Persian)

Moulai, Asghar and Mohammad Taghi Pirbabaei. "Recognition the religious places as Strategic Urban Signs in Iranian Cities; (Case Study: Shahr-e-Ray)". *Modiriyate Shahri (International Journal of Urban and Rural Management)*, vol. 17, Issue 2, no. 51 (Summer 2018): 243-258. (In Persian)

Naghizadeh, Mohammad "The Identity of City and Perfection of its Historic Texture (Case Study: Mashhad)". *Hoviatshahr (Journal of Islamic Azad University - Science and Research Branch)*, vol. 8, Issue 3, no. 19 (Autumn 2014): 19-34. (In Persian)

_____. *Islamic architecture and urban planning (theoretical foundations)*. Isfahan: Rahian Publications, 2006. (In Persian)

Nasar, Jack L. "Environmental Psychology and Urban Design". in *Companion to Urban Design*, 162-174. Routledge, 2011.

_____. *Evaluative mental image of the city*. Persian translation by Masoud Asadi Mahalchali. Tehran: Armanshahr Publications, 2014. (In Persian)

Pooremad, Mozghan, Mohammad Ajza Shokoohi, Mohammad Rahim Rahnama, and Baratali Khakpoor. "Detailed pivotal study Shirazi as a city in the Central District of Mashhad access". *Journal of Research and Urban Planning (Quarterly Scientific of Azad University - Marvdasht Branch)*, vol. 6, Issue 3, no. 23 (Winter 2015): 133-154. (In Persian)

Proshansky, Harold M. *Environmental Psychology and the Design Professions*. University of Chicago Press, 1974.

Rezaei Nadooshan, Mohammad. "Redefining the concept of gates in an urban place, the effect of urban gates on the perception of passers-by". PhD dissertation in Urban Planning. Tehran: University of Science and Technology, School of Architecture and Urban Planning, 2019. (In Persian, Unpublished)

Shafie'e, Sae'ed. "Designing a residential complex in Rasht; A reflection on the adaptation of subjective and objective realms in residential complexes. Master's thesis in

Architecture. Gilan: Gilan University, Faculty of Architecture and Art, 2014. (In Persian, Unpublished)

Shaghaghi, Pezhman. *The bodies of the gods, a review of how to visualize the sacred in the architecture of different civilizations and cultures*. Qaseideh Sara publication, 2005. (In Persian)

Saghatoleslami, Amidoleslam and Zahra Rohi Mirabadi. "Analysis of the Urban Spaces around the Holy Places on the Needs and Behavioral Patterns of Pilgrims; Case Study: Imam Reza (PBUH) Street, Mashhad City". *Armanshahr Architecture & Urban Development: journal of Architecture, Urban Design & Urban Planning*, vol. 13, Issue 3, no. 32 (Autumn 2020): 205-218. (In Persian)

Saliba, Robert. "Framing Urban Design on the Margins: Global Paradigms and Regional Implications". in *Urban Design in the Arab World: Reconceptualizing Boundaries*, Routledge, 2016.

Scannell, Leila and Robert Gifford. "Defining Place Attachment: A Tripartite Organizing Framework". *Journal of Environmental Psychology*, no. 1 (2010): 1-10.

Serageldin, Ismail, Ephim Shluger, and Joan Martin-Brown, eds. *Historic Cities and Sacred Sites: Cultural Roots for Urban Futures*. World Bank Publications, 2001.

Sheldrake, Philip. "Placing the Sacred: Transcendence and the City". *Literature and Theology*, no. 3 (2007): 243-258.

Taghvaei, Vida. "Ka'abah; From the Intellectual Shape to the Presentable Form". *Scientific Quarterly Islamic Art (Semi Annual of Islamic Art Studies of the Institute of Islamic Art Studies)*, vol. 8, Issue 1, no. 15 (Autumn 2011 and Winter 2012): 7-20. (In Persian)

Tajbakhsh, Golnaz. "The role of territory in urban spaces and the role of urban design in its realization". Master's thesis in Urban Design. Tehran: University of Tehran, School of Architecture and Urban Planning, 2002. (In Persian, Unpublished)

Timothy, Dalen J. and Daniel H. Elsen. *Religious tourism and spiritual journeys*. Persian translation by Mohammad Ghalipoor and Ehsan Majidifard. Tehran: Jme'e shenasan publication, 2013. (In Persian)

Taylor, Ralph B. and Glenn Ferguson. "Solitude and Intimacy: Linking Territoriality and Privacy Experiences". *Journal of Nonverbal Behavior*, no. 4 (1980): 227-239.

Vasigh, Behzad. "Expression of Applying the Spiritual Sense of Place Instead of the Concept of Sense of Place (Case Study: Shrine of Imam Riḍā (as))". *Journal of Razavi Culture (Scientific-Research Quarterly of International Cultural and Artistic Foundation of Imam Reza (peace be upon him))*, vol. 8, Issue 2, no. 30 (Summer 2020): 223-245. (Bilingual: Persian & English)

Wang, Pi-Fen and Ming-Chyuan Ho. "Constructing a Preliminary Model for Designing Sacred Space". *Bulletin of Japanese Society for the Science of Design*, no. 4 (2011): 31-40.